

ikaros

tidskrift om människan och vetenskapen

4 | 2021 UPPMÄRKSAMHET

UPPMÄRKSAMHET OCH DISTRAKTION

UPPMÄRKSAMHET OCH MORAL

UPPMÄRKSAMHET OCH KUNSKAP

UPPMÄRKSAMHETSEKONOMI

årgång 17, pris 10 €

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Ledare	3
Uppmärksamhetens gåva <i>Christoffer Steffansson</i>	
Uppmärksamhetens kognitiva sidor <i>Peter Gärdenfors</i>	4
Uppmärksamhet, rättspsykologi och den brottsrättsliga processen <i>Tom Pakkanen</i>	7
Att uppmärksamma skönhet och hålla undan olycka <i>Camilla Kronqvist</i>	10
Reflexioner kring Simone Weil och uppmärksamheten <i>Lars Hertzberg</i>	15
Digitala distractioner <i>Anja Hirdman</i>	17
De höjer rösten då andra tiger <i>Catharina Groop</i>	21
I insekternas miniatyrvärld <i>Carina Nynäs</i>	
Uppmärksamhet förbättrar maskininlärning <i>Christian Balkenius</i>	30
Uppmärksamhet, gensvar och ansvar <i>Göran Torrkulla</i>	32
Uppmärksamhetsekonomi, informationskriget och den ny korporativistiska världsordningen <i>Jonas Schwarz</i>	37
Staden Från ny samhällsordning till gemensam erfarenhet <i>Cecilia Hansson</i>	42
De smittsamma sjukdomarnas kultur <i>Kristofer Hansson</i>	47

Om Ikaros

Ikaros är en politiskt oberoende tidskrift om människan och vetenskapen. Ikaros ger utrymme för en öppen diskussion om vetenskapens roll i samhället.

Tipsa dina vetgiriga vänner om Ikaros. Du stöder oss bäst genom att prenumerera – tack! Tidskriften utkommer med fyra nummer per år.

Dessa och många andra artiklar kan också läsas på Ikaros hemsida www.tidskriftenikaros.fi

Respektive skribent ansvarar själv för artiklar publicerade i Ikaros. Åsikter framförda i signerade artiklar eller i intervjuer delas inte nödvändigtvis av redaktionen. Vi förbehåller oss rätten att redigera texter. Skribenten anses medge publicering såväl i tryck som digitalt.

UTGIVARE: Folkets Bildningsförbund (FBF)

CHEFREDAKTÖR OCH ANSVARIG UTGIVARE: Christoffer Steffansson
REDAKTIONEN: Salla Aldrin Salskov, Natan Elgabsi, Ylva Gustafsson, Eva Hertzberg, Lars Hertzberg, Marika Kivinen, Mio Lindman, Marianne Robertsson, Hugo Strandberg, Emma Strömberg och Johanna Wassholm

EPOST: ikarostidskrift@outlook.com

LAYOUT: annaway.fi COVER: iStock TRYCK: Helsinki Bofori

ANNONSPRISER: Kontakta redaktionen

ISSN 1796-1998

Uppmärksamhetens gåva

Simone Weil hävdar i ett brev att ”uppmärksamhet är den ovanligaste och renaste formen av generositet”. Både **Lars Hertzberg** och **Camilla Kronqvist** skriver i detta nummer av *Ikaros* om Weil och uppmärksamhet, och med risk för att övermätta tidskriftens sidor med denna filosof (också **Hugo Strandberg** skrev om henne och musik i årets första nummer) vill jag säga ytterligare några ord om henne. Varför tänker sig Weil att uppmärksamhet skulle vara den renaste formen av generositet? Innan jag går in på den frågan kan det vara bra att säga några allmänna ord om Weils ganska rigida filosofi, där begreppet avskapelse spelar en central roll.

För Weil tycks det bara finnas två möjligheter i mänskliga förhållanden: antingen att helt åsidosätta den andra eller sig själv. Att uppmärksamma andra är för Weil allra främst ett led i avskapelsen och åsidosättandet av sig själv, det blir ett sätt att nå bortom ens personliga begär och önsningar och se den rika verkligheten utanför en själv. Uppmärksamheten är ändå mer än det: uppmärksamheten är också en gåva, ett sätt att visa att man ser den andra i sin självständiga existens. Weils sätt att ställa upp utmaningarna i mänskliga förhållanden är ett försök att se våra tendenser att projicera föreställningar på och att utnyttja varandra för egna syften i vitögat. Men man kan också undra om det inte också döljer andra viktiga sidor i relationer, till exempel betydelsen av att faktiskt våga visa sig själv för en annan människa och att kreativt utforska en relation tillsammans.

Kanske kunde man spinna vidare på Weils idéer om kreativ uppmärksamhet på ett lite annat sätt än hon själv gjorde. Uppmärksamhet är kanske inte bara en så stor gåva för att man då ser den andra som enskild, utan också för att man genom uppmärksamheten kan låta den andra bli. Men uppmärksamhet är, som redan nämnt, inte bara något man ger åt någon annan, genom uppmärksamheten går det också att upphäva ens invanda föreställningar och öppna sig för möjligheten av ett förestående möte med något okänt. Det här betyder att uppmärksamheten kännetecknas av en

öppenhet i två riktningar, den kan fungera som ett sätt för både en själv och en annan att förändras. I bästa fall möjliggör alltså uppmärksamheten ett ömsesidigt blivande, eller, om man så vill, en ömsesidig avskapelse. Kanske är det en ännu större gåva att vara öppen för att kärleksfullt förändras tillsammans med en annan än att ge den andra en uppmärksamhet som gör att den kan bli.

Det här resonemanget pekar på varför uppmärksamhet som ämne är relevant att skriva om. De frågeställningar, problem och utmaningar vi överlag har med uppmärksamhet är värda att ta upp eftersom de i förlängningen också har en relevans för de liv vi lever och den livsvärld vi lever i. Mitt resonemang utgick från vad man kan kalla individnivån, liksom många andra av texterna i det här numret. Till exempel **Carina Nynäs** skriver om den heliga **Birgitta** och **Carl von Linné** och deras sätt att uppmärksamma naturen, mer specifikt insektslivet, medan **Tom Pakkanen** skriver om bland annat vilken roll uppmärksamheten spelar i intervjusituationer under brottsutredningar. I detta sammanhang kan man också nämna **Göran Torrkulla** som i sin text behandlar den mångfald av former som uppmärksamheten antar i vårt vardagsliv.

Men i detta nummer finns också texter som behandlar uppmärksamhet från en mer politisk eller samhälllig synvinkel. Jag avslutar med att ge några smakprov på sådana texter: **Jonas Schwarz** skriver om dagens massmedier och den uppmärksamhetsekonomi som bildas genom dem, om vad som får synas och höras, medan **Anja Hirdman** skriver om distraktionerna, bristen på uppmärksamhet, som riskerar bli följden av dessa allomspännande medier. **Cecilia Hansson** i sin tur skriver om hur staden format vår uppmärksamhet med utgångspunkt i litteratur från sekelskiftet mellan 1800- och 1900-talet, medan **Kristoffer Hanson** skriver om hur det kommer sig att vår uppmärksamhet under 1900-talets gång i allt högre grad fästs vid mikroorganismer, bakterier och virus.

Christoffer Steffansson är chefredaktör för Ikaros.

Uppmärksamhetens kognitiva sidor

Varför kan vittnen rapportera sådant som de inte egentligen har sett?

Hur styr magiker publikens uppmärksamhet? Peter Gärdenfors presenterar kognitionsvetenskapens syn på uppmärksamhet.

Vad är uppmärksamhet?

Det flödar in signaler från våra sinnen. Målet för sinnesprocesserna är inte bara att skapa en upplevelse av världen omkring oss, utan framför allt att förbereda våra handlingar. På det biologiska planet gäller att man skall äta när man identifierat något ätbart, att man skall fly när ett rovdjur är upptäckt och att man skall närma sig om man hittat en partner. Hos människan har sinnenas grundläggande funktioner sedan kompletterats med vår kulturella utveckling som ger oss upplevelser som inte är omedelbart knutna till praktiska handlingar.

Det vi till vardags kallar uppmärksamhet handlar om förmågan att fokusera på en del av sinnesinformationen som står oss till buds. Vi fokuserar exempelvis vår blick på en liten del av världen som omger oss medan resten av synfältet spelar en underordnad roll. Man bör skilja mellan två typer av uppmärksamhet. Den ena är *stimulistyrd* uppmärksamhet, och den framträder till exempel när ett oväntat ljud leder till att man vänder huvudet eller kroppen så att man kan se ljudets källa. Denna koppling utvecklas hos barn inom de första månaderna. Framför allt drar föremål som rör sig till sig uppmärksamhet. Det här märks till exempel om du sitter i ett intressant samtal med en annan person på en bar där det finns en TV ovanför bardisken som visar en fotbollsmatch. Rörelserna på skärmen drar till sig din uppmärksamhet och det får lätt som konsekvens att samtalspartnern uppfattar dig som ointresserad.

Den andra formen av uppmärksamhet är *kontrollerad* uppmärksamhet, vilket innebär att man aktivt väljer vad man fokuserar på. En liknelse är att perceptionen är som ett dåligt belyst hus där arbete pågår samtidigt på många ställen. Den kontrollerade uppmärksamheten är då som en ficklampa som vi kan rikta mot olika delar av huset. Vi kan till exempel rikta vår auditiva uppmärksamhet, på samma sätt som man riktar den

visuella. Hör man ett antal röster, exempelvis på ett cocktailparty, kan man välja att fokusera på en enda röst. Då försvinner de andra rösterna i bakgrunden och man uppfattar inte vad de säger.

Enligt en traditionell teori behövs uppmärksamhet för att hjärnan har en begränsad kapacitet att processa information, följaktligen måste en del av sinnesintrycken filtreras bort. Typiska experiment som görs inom denna tradition består i att försökspersoner får lyssna till tal från två olika personer i vänster respektive höger öra. Experimenten visar att försökspersonerna har en begränsad förmåga att uppfatta vad som sägs och att de i allmänhet måste koncentrera sig på den ena rösten. De minns också nästan enbart vad som sägs av den röst de uppmärksammar. Detta tycks stödja tesen att uppmärksamhet är en följd av hjärnans begränsade kapacitet.

En vanlig uppfattning är att synprocessen fungerar som en kamera, men det är lätt att visa att detta är fel.

Enligt ett nyare alternativ till den traditionella teorin behövs uppmärksamheten som ett led i att man förbereder sig för att handla. Om jag exempelvis skall nicka en boll framför ett fotbollsmål, så kommer min uppmärksamhet att riktas mot bollens bana. Endast i begränsad omfattning kommer jag att uppfatta de närmaste spelarnas rörelser. Resten av planen och publiken kommer jag inte alls att se. Den uppgift jag gett mig själv kommer att styra min uppmärksamhet så att jag kan utföra den så bra som möjligt. Enligt

detta perspektiv på uppmärksamhet spelar alltså hjärnans överbelastning ingen central roll, istället handlar uppmärksamhet om att jag tar in de intryck som jag behöver för att handla – uppmärksammandet blir en del av handlingen.

Är vi säkra på vad vi ser?

En vanlig uppfattning är att synprocessen fungerar som en kamera, men det är lätt att visa att detta är fel. Vi upplever exempelvis att allt är skarpt när vi tittar på det, medan bara två vinkelgrader av synfältet i själva verket är skarpt (ungefär två fingrars bredd på armlängds avstånd) – i periferin ser vi suddigt och har svårare att uppfatta färger. Vi får illusionen om att hela synfältet är skarpt i och med att allt blir skarpt när vi vänder blicken mot det. Det är ungefär som att ljuset är tänt varje gång vi tittar in i kylskåpet. En annan illusion är att vi inte upplever några luckor i synfältet. Det finns ett område på näthinnan som inte har några receptorer; den blinda fläcken gör att det finns en del av synfältet där vi inte ser någonting. Detta kan vara en tänkbar förklaring till att vi ibland missar något i omgivningen trots att vi tycker att vi tittat efter. "Titta utan att se" lär vara den tredje vanligaste orsaken till trafikolyckor.

Genom att med en speciell kamera studera ögonrörelserna hos en individ kan man se vad som uppmärksammas och därmed även vad individen inte uppfattar i en situation. En hastig rörelse eller något som uppfattas som farligt drar genast till sig uppmärksamheten. Om man exempelvis får se en scen där någon håller ett vapen dras uppmärksamheten direkt dit och det finns mycket annat som man över huvud taget inte uppfattar. I emotionellt laddade situationer får vi vad som kallas

tunnelseende. En sådan fokusering är stimulistyr och sker utan viljemässig kontroll.

Det går att experimentellt visa att man missar mycket när uppmärksamheten är fokuserad på något annat. Det finns en känd film där sex ungdomar passar en basketboll mellan sig. Tre har vita tröjor och tre har svarta. Uppgiften för den som tittar på filmen är att räkna antalet passningar mellan individerna i det vita laget. Detta kräver koncentration och de flesta som ser filmen missar helt att det under passningsspelet kommer in en person klädd i gorillakostym som slår sig för bröstet och sedan går ut igen. När man väl har sett gorillan är det svårt att begripa att man inte såg den under räkneuppgiften.

Tunnelseendet får effekter för hur vittnesutsagor skall bedömas. Om en person bevittnar en situation där ett vapen varit inblandat så blir det svårare att lita på vad personen säger om resten av situationen. Eftersom vapnet drar till sig uppmärksamheten kommer man exempelvis knappast att lägga märke till gärningsmannens utseende.

Magi och uppmärksamhet

Mycket av trollerikonst handlar om att styra åskådarnas uppmärksamhet. Eftersom rörelse drar till sig uppmärksamheten är en vanlig metod att magikern rör sin högra hand framåt och gör något med ett föremål. Publiken kan inte låta bli att titta på det som rör sig och under tiden kan den vänstra handen göra nästan vad som helst, exempelvis plocka upp något ur fickan, utan att någon lägger märke till det. Man måste aktivt träna sig för att undvika att fokusera på den högra handen.

Ett berömt exempel på styrning av uppmärksamhet är när magikern **David Berglas** "trollade bort" ett helt piano. Under en middag på ett hotell satt en pianist och spelade piano. Berglas höll ett middagstal, men förväntades göra något trick. Han så först att han skulle få kristallkronorna i taket att försvinna. Alla tittade upp och fick se hur ljuset flimrade i kronorna och hur de började svänga på ett oroväckande sätt. En kvinna skrek. Under tiden bar Berglas medhjälpare ut pianot, som i förväg hade sågats i mindre bitar, genom en dörr. Berglas så sedan att pianot skulle försvinna, och när publiken då riktade blicken mot pianisten låtsades han börja spela. Han föll framåt eftersom det inte fanns något piano längre. Ingen i publiken hade märkt att pianot burits bort eftersom de haft uppmärksamheten riktad mot taket. I själva verket hade pianisten inte spelat på riktigt, eftersom pianot inte fungerade, utan det fanns en annan pianist som spelade bakom scenen.

Språket och uppmärksamheten

Det finns faktiskt ett starkt samband mellan uppmärksamhet och hur vi beskriver saker. När vi berättar om något följer vi vanligen

en inre föreställning om vad som hänt. Vi använder en sorts *inre* uppmärksamhet för att få fram det viktiga. Denna inre fokusering har många likheter med den vanliga uppmärksamheten. Det finns exempelvis ett fenomen som kallas *fiktiv rörelse* som speglar hur vi flyttar vår uppmärksamhet. Följande satser illustrerar fenomenet:

- Muren går från garaget till grannens hönsburen.

Muren går inte alls, utan det är den inre blicken som följer muren från den ena ändan till den andra. Språket beskriver således inte muren direkt utan den mentala process som uppfattar den.

Ett besläktat fenomen är det som kan kallas "mental avsökning". Jämför följande satser:

- Ängen faller mjukt mot åkanten.
- Ängen stiger mjukt från åkanten.

Satserna beskriver samma situation. Skillnaden är att den mentala uppmärksamheten i den första satsen rör sig mot åkanten, men bort från den i den andra.

Även valet av subjekt och objekt i en sats återspeglar uppmärksamheten. Det som väljs som subjekt är det som står i fokus för den inre uppmärksamheten. Så om jag säger "Viktoria kramade Oskar" är det Viktoria som jag uppmärksammar, men om jag säger "Oskar kramades av Viktoria", ligger fokus på Oskar.

Denna korta genomgång visar att uppmärksamhet är en central del av våra kognitiva processer. Utan vår förmåga att fokusera på delar av verkligheten skulle vi vara sämre på att handla förnuftigt. Uppmärksamheten gör emellertid också att vi går miste om en del information.

Litteratur

Gärdenfors, Peter. (2011). "Kognition", ss. 14–39 i *Kognitiv medicin*, utgiven av L.-O. Wahlund, C. Nilsson and A. Wallin. Norstedts: Stockholm.

Gärdenfors, Peter. "Det lurade ögat", ss. 88–95 i *Lura ögat: Fem seklers bländverk*, utgiven av K. Siden. Nationalmuseum: Stockholm.

Jackendoff, Ray. (1987). "On beyond zebra: The relation of linguistic and visual information." *Cognition* 26, no. 2, ss. 89–114.

Langacker, Ronald. (1987). *Foundations of cognitive grammar: Theoretical prerequisites* (Vol. 1). Stanford University Press: Stanford.

Pashler, Harold. (2016). *Attention*. Psychology Press.

Peter Gärdenfors är seniorprofessor i kognitionsvetenskap vid Lunds universitet. Hans forskning handlar bland annat om begreppsbildning, semantik och om det mänskliga tänkandets evolution. Han har skrivit flera populärvetenskapliga böcker, bland annat *Den meningssökande människan* och *Den svåra konsten att se sig själv*.

Uppmärksamhet, rättspsykologi och den brottsrättsliga processen

Hur skapar brottsutredare ett bra klimat i intervjurummet? Vilka är de vanligaste beslutsfattningsfelen inom rättsväsendet? Tom Pakkanen skriver om uppmärksamhet med utgångspunkt i rättspsykologi och vittnespsykologi.

Föreställ dig en sen höstkväll. Du promenerar hem från krogen då du plötsligt finner dig själv med en kniv framför näsan. "Hit med pengarna!" Skräckslagen stirrar du på kniven medan du gräver fram din plånbok. Polisen som intervjuar dig följande dag frågar vad gärningspersonen hade på fötterna. Din uppmärksamhet var fokuserad på kniven, inte på personens skodon! Ett år senare sitter du i tingsrätten och berättar om din upplevelse. Domaren försöker koncentrera sig på din berättelse för att bedöma tillförlitligheten i den, men klockan är redan tolv och hen hann inte med en ordentlig frukost. Domarens tankar går till kåldolmarna, som snart serveras i lunchrestaurangen. Vad vi varseblir och därmed kommer ihåg, hur vi hanterar information och hur vi fattar beslut påverkas starkt av vår uppmärksamhet. Vår uppmärksamhet är som en strålkastare, som styr vårt fokus och påverkar alla dessa processer.

*Decennier av forskning kring
beslutsfattande, bland annat av
den Nobelprisbelönta psykologen
Daniel Kahneman, har givit
vid handen att vi överlag fattar
beslut intuitivt och rationaliserar
besluten för oss själva i efterhand.*

Rättspsykologi är tillämpningen av beteendevetenskap inom den rättsliga kontexten. Under detta paraplybegrepp platsar allt från kriminologiska frågeställningar kring varför vi begår brott till bedömningar av våldsrisk och intervjustrategier med misstänkta. *Vittnespsykologi* är ett av de mest studerade områdena av rättspsykologi och innefattar hur vi varseblir, kommer ihåg och återkallar saker vi bevittnat och varit med om.

Att varsebli brottet

Många saker inverkar på hur vi hanterar information, bland annat tidigare erfarenheter, våra motiv och förhandsuppfattningar. Uppmärksamheten kan därmed, som tidigare nämnt, förstås som en strålkastare som styr vårt fokus. I allmänhet fästs vår uppmärksamhet på saker som har betydelse för oss. Till exempel är vi biologiskt programmerade att reagera på plötsliga och avvikande stimuli i vår omgivning. Detta kallas vår *orienteringsrespons* och ur evolutionsperspektiv är den användbar för att reagera snabbt på händelser som kräver vår omedelbara uppmärksamhet. Ett känt fenomen inom vittnespsykologin är den så kallade

vapen-fokus-effekten. Om vi bevittnar en händelse, där ett vapen är synligt, fästs vår uppmärksamhet på vapnet. Vi kommer ihåg färre detaljer från periferin då vi fokuserar på objektet som utgör ett potentiellt hot för oss.

Det vi inte varit uppmärksamma på kommer vi heller inte ihåg senare. I en klassisk studie av selektiv uppmärksamhet utförd av **Chabris** och **Simons** på sena 90-talet ombads försökspersoner räkna antalet passningar av en korgboll mellan personerna i vita skjortor i en video. I videon fanns också ett lag till, iklädda svarta skjortor, som försökspersonerna följaktligen försökte ignorera medan de utförde den givna uppgiften. Det en stor del av försökspersonerna missade totalt var att en person i gorilladräkt spatserade in på planen i mitten av videon. Ibland kan vi missa något väsentligt även om det är mitt framför näsan på oss om vi är intensivt fokuserade på något annat.

Alkoholberusning är något som ofta spelar en roll vid finska våldsbrott, detta gäller både offer och gärningspersoner. I en rätt så ny doktorsavhandling vid Göteborgs universitet har **Angelica Hagsand** undersökt hur alkohol påverkar våra minnesfunktioner. Forskningen visar att våra minnesbilder försvagas av vårt berusningstillstånd. Detta sker genom en förträngning av vår uppmärksamhet. Du kanske känner till situationen där du efter några glas måste stanna upp och sikta lite extra noga på telefonen för att få iväg ett textmeddelande. Berusningstillståndet gör det svårare att koncentrera sig på flera saker samtidigt.

Att återkalla minnesbilden av brottet

När en brottsutredare sätter sig ner med ett vittne eller en målsägande är det ytterst viktigt att vara uppmärksam på det klimat man skapar i intervjurummet, hur man intervjuar och hurdana frågor man ställer. Sedan 80-talet har mycket rättspsykologisk forskning fokuserat på dessa frågeställningar. Den mest använda och bäst testade metoden för polisintervjuer är den *kognitiva intervjun*, ursprungligen framtagen av psykologerna **Geiselman** och **Fisher**. Metoden baserar sig på forskning från både den kognitiva psykologin, speciellt om hur vi minns saker, och terapiforskningen, som studerat hur växelverkan människor emellan påverkar vår villighet och förmåga att berätta om våra erfarenheter för andra. Metoden har utformats till protokoll för olika kontexter där målsättningen är att maximera mängden information man får av den intervjuade, medan man samtidigt ser till att minimera intervjuarens förvrängande effekt på vittnets minnesbilder.

För det första är det viktigt att skapa sådana omständigheter i intervjurummet som främjar återkallandet

av minnen. Det börjar från det praktiska och konkreta: att se till att rummet är fritt från distraktioner som för bort uppmärksamheten ifrån det som diskuteras. Då de yttre omständigheterna är optimerade gäller det att se till den intervjuades inre: att hen befinner sig i ett så lugnt och tryggt sinnestillstånd som möjligt, så att hens uppmärksamhet inte distraheras av nervositet, rädsla eller ångest. Därför är det viktigt att intervjuaren satsar på att skapa kontakt och inge den intervjuade förtroende. Det gäller också att se till att ha tillräckligt med pauser och att hålla intervjuerna lämpligt korta, så att den intervjuade orkar koncentrera sig och vara uppmärksam på temat man utreder.

För brottsutredarens och intervjuarens del gäller det att vara så öppen som möjligt: att se till att uppmärksamheten inte är fäst vid det man misstänker, utan att man istället är öppen för vad vittnet berättar och undviker suggestiva frågor som kan styra och begränsa vad vittnet kommer ihåg och berättar. Vi kan fortsätta med exemplet där någon blivit rånad av en person med kniv. Om polisen misstänker någon i marschkängor, som setts röra sig kring brottsplatsen vid tidpunkten av brottet, gäller det att ställa så öppna frågor som möjligt av vittnet. Ifall polisen frågar "hade personen marschkängor på sig?" riskerar man försämrade bevisvärdet av vittnets berättelse. Detta eftersom polisen då var den som framförde den kritiska informationen (marschkängorna) som binder samman den misstänkta med gärningspersonen. Problemet accentueras av att du varit fokuserad på vapnet och kanske druckit ett par glas vin på krogen innan. Du kanske inte varit uppmärksam alls på gärningspersonens skodon, eller också är din minnesbild av dem svag, vilket gör dig extra suggestibel för polisens ledande fråga. Istället borde polisen be dig försöka minnas gärningspersonens utseende och berätta allt du kommer ihåg. Efter det kan polisen ännu fokusera sitt förhör genom att fråga vad gärningspersonen hade på sig. Ifall du ännu inte nämnt marschkängor, kunde polisen be dig beskriva gärningspersonens skor. Polisen bör då också göra klar att "jag kommer inte ihåg" är ett fullt acceptabelt svar.

Att fatta beslut: uppmärksamheten hos domaren

Rättegången äger oftast rum flera månader, ibland till och med flera år, efter själva brottet. Vittnet kan då ha glömt en betydande del av händelserna, och de minnesbilder som finns kvar har sannolikt förändrats av alla de gånger de berättat om händelsen och till och med drömt om den. Vid det laget hoppas man att polisen förstått att videobanda den noga planerade och genomförda intervju som gjordes dagar efter händelsen, medan minnesbilderna var färskare. Domare i rättegången däremot hör berättelsen för första gången och kämpar med att upprätthålla

sin uppmärksamhet, kanske med en växande hunger. Forskningen har visat att hunger har en betydande inverkan, inte bara på vår uppmärksamhet, utan även på vårt beslutsfattande överlag. I en omtalad studie av **Danziger, Levav och Avnaim-Pesso** visade författarna att domare mer sannolikt biföll fångars ansökningar om villkorlig frigivning strax efter matpauser. Även andra känslor påverkar vårt beslutsfattande: **Karl Ask** har med sina studier bland annat visat att arga poliser bedömer bevisning snävare än ledsna poliser. De arga poliserna fattar lättare beslut om skuld och behöver mindre information för sitt beslut, medan de sorgsna poliserna bedömer bevisningen mångsidigare.

Decennier av forskning kring beslutsfattande, bland annat av den Nobelprisbelönta psykologen **Daniel Kahneman**, har givit vid handen att vi överlag fattar beslut intuitivt och rationaliserar besluten för oss själva i efterhand. Medan detta många gånger är väldigt funktionellt i vårt vardagliga liv, till exempel vid val av livspartner, kan det vara mycket problematiskt i en rättslig kontext. En av de mest centrala felkällorna vid beslutsfattande är vår tendens att söka efter bekräftelse för våra förhandsuppfattningar, eller *bekräftelsebias*. Detta innebär att vi aktivt måste medvetandegöra och motarbeta denna tendens genom att systematiskt undersöka andra förklaringar än de vi misstänker (till exempel den svarandes version av händelserna) och aktivt söka information som strider mot det vi tror. Om vi bara söker efter bekräftelse på den svarandes skuld är det mer sannolikt att vi bedömer hen skyldig än om vi väger argument för och emot i skuldfrågan.

En färsk inhemsk studie av **Vesa Komulainen** fann stöd för en annan typ av beslutsfattningsfel hos domare: *förankring*. Då domare ombads mäta ut straff i rutinmässiga brottsfall (trafikförseelser), påverkades deras beslut signifikant av åklagarens straffkrav. Då åklagaren bad om högre straff, gav också domarna högre straff. Domarnas uppmärksamhet förankrades vid straffkravet så till den grad att svaranden fick olika straff för samma brott, vilket strider mot en grundläggande rättsprincip.

Vår uppmärksamhet styr vilka intryck vi tar åt oss av, så också hos parterna och de professionella i brottsrättsliga processer. Rättsspsykologin strävar till att medvetandegöra dessa processer för att bidra till en mera rättvis utgång för alla parter.

Tom Pakkanen är klinisk rättspsykolog och doktorerar i början av 2022 inom Åbo Akademi's rättspsykologiska forskningsgrupp Legal Psychology at Åbo Akademi (LePÅ). Han har lång erfarenhet av att stöda polisens förundersökningar med sin beteendevetenskapliga expertis.

Att uppmärksamma skönhet och hålla undan olycka

Vi förknippar allra främst skönhet med något gott, men kan det också finnas en olycka i skönheten? Camilla Kronqvist skriver om Simone Weil, uppmärksamhet och skönhet.

”Skönhet: en frukt som man betraktar utan att sträcka fram handen.”

De måhända något oömt utklippta orden står att finna i *Tyngden och nåden*, det första postumt publicerade verket av den franske filosofen, aktivisten och mystikern **Simone Weil**. Boken är sammansatt som en samling aforismer, där korta utdrag ur hennes anteckningsböcker sorterats in under rubriker som ”Skönhet”, ”Algebra”, ”Kärlek”, ”Våldet”, ”Korset” och ”Olyckan”. Bland rubrikerna finns även mer suggestiva hänvisningar som ”Att ta tillgodo tomheten”, ”Begära föremålsöst”, ”Avståndet mellan det nödvändiga och det goda” och ”Den som vi skall älska är frånvarande”.

Att läsa med och utan sammanhang

För mig som forskare är klippandet och klistrandet i filosofers texter oftast ett otyg. Det är inte till hjälp att en tänkare sorterar en annan tänkares tankar enligt eget gottfinnande. Jag vill se tankarna i deras ursprungliga sammanhang, eftersom det oftast är just det sammanhanget som låter mig se hur och varför något tänkts på ett visst sätt. När jag själv söker upp citatet inser jag ändå att också jag tankemässigt klippt ut de korta orden ur deras kontext. De citerade orden, som länge följt med mig, åtföljs nämligen av, ”Också: en olycka som man betraktar utan att rygga tillbaka.”

Innebär det här att vi inte kan skilja det sköna från det olyckliga om vi vill förstå Weil? Att den redaktionella uppdelningen i "Skönhet" och "Olyckan" separerar de två på ett olyckligt sätt? Och att jag fallit offer för samma idé om en enkel separation när jag i mina tankar plockat ut den första meningen som en egen helhet? Har jag missat att läsa orden i det sammanhang som ändå gavs? Eller finns det något i orden som ger oss skäl att läsa dem oberoende av sammanhang?

När man följer tankarna i *Tyngden och nådens* anar man nämligen varför en sådan här framställning har fallit sig attraktiv. Det finns något i anmärkningarnas karaktär som gör att man vill ställa fram dem för andra att betrakta i sin korthet och enskildhet. I linje med citatet kunde vi säga att aforismerna bär en viss skönhet. En del av avsikten bakom framställningen av *Tyngden och nåden* verkar därför vara att inge läsaren en sådan känsla.

Vad för slags anmärkning?

På baksidan av en engelsk utgåva skriver **Gustave Thibon**, som redigerade samlingen, att boken framstår som ett budskap från evigheten. Thibon var självlärd kristen filosof och ägare till den bondgård som Weil kom till för att dela liv och arbete med jordbruksarbetarna. Han skriver i en minnesbetraktelse om henne, att hon där på den ojämna marken på botten av den sociala pyramiden kände sig närmast himlen. Så som det fysiska kroppsarbetet blev ett slags andlig övning för Weil, som fysiskt sett alltid framstår som en rätt skör och bräcklig existens, pekar Thibons kommentar på att läsningen av *Tyngden och nåden* är en liknande andlig övning för dess läsare. Boken ger näring för själen och vittnar om själsstyrkan hos Weil, som dog enbart 34 år gammal.

Att närma sig Weils liknande av skönhet vid en frukt som en andlig övning innebär att orden i första hand inte ska läsas som en *definition*: så här kommer jag att fortsätta tala om skönhet. De ska inte heller läsas som en *rekommendation*: så här borde ni fortsätta tänka på skönhet. Istället ställs anmärkningen fram för betraktande för den som läser dem. De ger grund för en kontemplation som i många avseenden utgör en självreflektion. Vad innebär det för vårt begrepp om skönhet att tänka på skönheten som en frukt? Vilka aspekter av vår erfarenhet griper orden tag i? Vilka möjligheter till förändring i vår erfarenhet öppnar de för om vi låter dem tala till oss?

Det abstrakta och det konkreta

Det finns alltså plats att tänka att vi ska ta till oss dessa ord och låta dem sjunka in som ett slags näring för själen. Men en alltför stor betoning på deras andliga sida kan också fungera avskräckande. Det kan vara mystifierande på ett sätt som döljer den tankeskärpa som orden också ger uttryck för. Vår förståelse av vad Weils ord förmedlar blir nästan för intuitiv. Vi svarar på

Weil ställer oss alltså inför följande

fråga: hur kan eller bör vi göra det goda, det goda vi uppfattar i det sköna, till vårt

orden med en suck. Med att se ut genom fönstret. Vi tror oss förstå. Sedan lämnar vi kanske orden som ett visdomsord, de blir något som kan ramas in på väggen eller sättas i ett mem, men de ges ingen möjlighet att få någon verkan i vårt liv.

För att inte utsagan ska bli för abstrakt finns det därför skäl att försöka bena ut vad som sägs i citatet av Weil. Framför allt behöver vi placera in orden i olika levda sammanhang som gör det klart för oss vad det är för slags anmärkning det är hon gör här. Vilket slag av situation är det till exempel som frammanas för oss när vi tänker oss skönheten som en frukt?

Frukten och rörelsen

Tänk till exempel på en rött lysande, stor och mogen jordgubbe på en planta. Solen skiner så att den skenfrukt som jordgubben är nästan sticker oss i ögonen. Eller tänk på ett elegant uppdukat fruktfat, på en fest eller en konferens. I båda fallen frammanar vi här en bild av något som lockar oss. Tänk till exempel hur det röda skimret bland bladen drar oss till sig. Hur vi nästan omedvetet plockar till oss något från fruktfatet för att det slår oss med sin skönhet.

Men vänta nu! Weil skriver att skönheten är en frukt vi betraktar utan att sträcka ut handen. Och här har jag just målat upp ett sammanhang där vi sätts i rörelse, där vi sträcker ut handen, där vi grabbar tag i det som slår oss som skönt. Vad har det att göra med den skönhet som Weil vill uppmärksamma?

Till en del är det här en fråga om att skönheten inte bara går att likställa med en frukt. Det är en speciell slags frukt, den frukt som vi går med på att betrakta utan att sträcka oss efter den. Men genom att använda ord som att "gå med på" signalerar vi redan att det finns en rörelse som vi på sätt och vis måste hejda oss i, eller som vi redan hejdat oss i. Notera likheten i anmärkningen om skönheten som en olycka vi inte ryggar tillbaka för. Den förväntade reaktionen på en olycka är tillbakaryggande. Det är något speciellt med en olycka vi inte ryggar tillbaka för.

Att vilja ta till sig det goda

Beskrivningen av en rörelse, eller en vilja till rörelse, att sträcka sig emot eller rygga ifrån, är här viktig att lägga märke till. I den mån skönheten är som en frukt är den något vi sträcker oss, eller vänder oss mot, som blommor som vänder sig efter solen. När man ser nå-

got som skönt finns det en vilja att sträcka sig efter det, och se det som gott. Som **Sokrates** säger i **Platons** dialog *Gästbudet*, med referens till den **Diotima** han låter leda honom i kärlekens mysterier, finns det i uppmärksammandet av det goda en vilja att göra det till sitt. Och att se något som skönt är åtminstone inledningsvis en reaktion på något som gott. I alla fall i det avseendet att vi tenderar sammankoppla det vi ser som begärligt med det vi ser som gott.

Weil ställer oss alltså inför följande fråga: hur kan eller bör vi göra det goda, det goda vi uppfattar i det sköna, till vårt.

Två former av uppmärksamhet

Weils hänvisning till en rörelse, eller en hejdad rörelse, kan kopplas till två former av uppmärksamhet. Dessa två former av uppmärksamhet ligger mycket nära de former av uppmärksamhet som psykiatern, författaren och tidigare litteraturvetaren **Iain McGilchrist** lyft fram som centrala för vårt tänkande. Han kopplar dem till vår evolutionära utveckling som rovdjur och som varelser som måste kunna skydda oss från andra rovdjur. Han menar att dessa aspekter av vår uppmärksamhet bidragit till att forma våra två hjärnhalvors olika funktioner, även om han också omformulerar de roller som den vänstra och högra hjärnhalvan i många självhjälpsböcker sägs ha.

Det är inte så att den ena hjärnhalvan är logisk och rationell medan den andra är emotionell, den ena språklig medan den andra omfattar fantasi, bilder och symboler. Istället bidrar båda till hur vi uppfattar vår omgivning men på olika sätt. Som McGilchrist sagt i ett samtal: "One is for preying. The other for praying." Den ena formen av uppmärksamhet är alltså förknippad med det fokus och den koncentration som krävs för att fånga ett byte. Det är enbart bytet som finns i vårt synfält. Den andra typen av uppmärksamhet förknippas med hur vi måste ta in vår omgivning och söka efter platser för skydd, den hjälper oss att orientera oss i rummet, att placera oss i rummet och skapa om rummet. Där "bytesfokus" fokuserar på en del av synfältet leder "skyddsbehovet" oss att försöka omfatta omgivningen som en helhet. Det är nästan som om jag kan känna skillnaden mellan att se "smalt" och "brett" om jag försöker fixera blicken på något visst för att sedan ta in ett helt rum.

Frukten och skönheten

Satt i relation till Weils anmärkning om frukten kan vi här se skillnaden i uppmärksamhet när vi antingen uppmärksammar jordgubben och sträcker oss efter den för att äta upp den, eller när vi stannar inför jordgubbsplantan och betraktar den som del i ett sammanhang. Eller annorlunda uttryckt, skillnaden mellan fruktfatet när det blir ett medel för att få ett äpple eller päron, och fruktfatet när äpplen och päron tillsammans bildar en vacker och meningsfull helhet.

I det senare fallet ser vi på färgskiftningar, komposition och formation utan att genast se det som något som kan stilla vårt begär, något att äta upp, bokstavligt och bildligt.

Det här betyder förstås inte att vi alltid ska låta bli att plocka åt oss. Det finns inte nödvändigtvis något problem i att plocka jordgubben från plantan och göra den till min genom att äta upp den. Fruktfatet är inte bara där för att se vackert ut, det finns också där för att stilla hunger. Verklighet är föda och människokroppen behöver, som Weil nämner, både fysisk och andlig näring. Det är inte en dygd att låta maten ruttna medan vi betraktar dess försvinnande skönhet.

Den relevanta frågan är snarare hur vi förhåller oss till det som ger oss näring, både kroppsligt och själsligt. Det verkar ha gått ur mode att rikta moralisk kritik mot andra för att de är glupska. Men även om vi som individer kan förhålla oss mycket olika till intaget av föda, så pekar uttryck som att vara "glupsk" på lätt igenkännbara fenomen. Vi kan äta också då vi inte är hungriga. Vi kan kasta i oss maten för att den ser så god ut utan att vi njuter av den eller känner tacksamhet över att få äta. Vi kan äta för mycket, och må illa av det.

När en form av uppmärksamhet regerar

Här får också McGilchrists analys av de två formerna av uppmärksamhet en samhällskritisk udd. Det är inte så att en hjärnhalva är bättre än den andra. Men de nuvarande värderingarna i samhället har lett till att den ena formen av uppmärksamhet blivit slav under den andra. Vårt sätt att se på tänkande och uppmärksamhet har hakat upp sig på den målinriktade koncentrationen. Det har hakat upp sig på att fälla byten, även om de tar en immateriell form: i prestationer, mätbara resultat, i andras uppskattning och beundran. Vi är ständigt på jakt, och omvandlar allt i vår omgivning till potentiella byten.

Vi må kontrollera våra kroppar, men det verkar inte allmänt ses som fult att vi försöker stilla våra andra begär. Vad är fel med att vilja ha mera? I att omge sig med skönhet? I att ta för sig av det livet ger? Allt enligt devisen "vill man så kan man", och "kan du så får du". Det är här som det börjar bli förståeligt att Weil också såg en olycka i skönheten. Såsom kejsaren som njöt av näktergalens sång i naturen men förvånades när den inte ville sjunga då han lät sätta den i bur, uppmärksammar Weil det etiska kravet att erkänna det sköna i vår omgivning utan att försöka göra det till vårt. Hennes anmärkning borde få oss att alltmär rygga tillbaka för den olycka som många gånger är förbunden med att vilja ha något vackert och göra det till sitt. Att vi inte gör det visar kanske främst på vår oförmåga att igenkänna olycka i det som förefaller skönt.

Camilla Kronqvist är universitetslärare i filosofi med inriktning på global etik och livsåskådning.

De olyckliga behöver här i världen inget annat än medmänniskor som kan och vill skänka dem uppmärksamhet. Förmågan att ge akt på en olycklig är något mycket sällsynt, mycket svårt; nästan ett under; ja, den är ett under. Nästan alla, som tror sig ha den förmågan, har den inte. Värme, medlidande, spontan godhet [l'élan du coeur] är inte nog.

Så skriver **Simone Weil** i "Reflexioner kring skolstudierens nytta för tillväxten i kärlek till Gud", en essä i vilken hon hävdar att skolarbetets främsta mål är att utveckla förmågan till uppmärksamhet – studier i olika ämnen är bara ett medel till detta. Hon säger också att det är uppmärksamhet som är substansen i vår kärlek till nästan.

Tanken att uppmärksamhet är en central moralisk angelägenhet har tagits upp av andra filosofer, bland andra **Iris Murdoch** och **Cora Diamond**, och av en litteraturvetare som **Toril Moi** (se hennes *Språk och uppmärksamhet*).

Exakt vad Weil förstår med uppmärksamhet blir inte klart. Hon uttrycker sig med förkärlek suggestivt och tillspetsat, med stora gester, i ett tal direkt till hjärtat. Läsaren inbjuds att själv ta ställning till vad hon kan göra av texten – om hon inte besluter sig för att visa den ifrån sig. Jag vill formulera en tolkning av hennes tankegång – och jag vill påpeka att jag inte är en Weil-expert. Även om jag inte är säker på hur långt jag kan följa henne, utmanar hon vårt tänkande på djupet.

Idén att uppmärksamhet skulle vara central för vår kärlek till nästan är överraskande. Har inte uppmärk-

samhet att göra med vår kunskapsförmåga snarare än med moraliska förhållningssätt? När en amerikansk polis behandlar en misstänkt svart individ med nonchalans eller grymhet, bottenar det inte snarast i att han inte anser att alla människor är lika värda? Det handlar väl ändå inte om att han inte märker att han har att göra med en människa?

Moral handlar inte om regler

I själva verket är vi alltför benägna att tro att moral handlar om principer, regler, konventioner som vi har fått lära oss att följa, regler som importerats från en yttre källa, till exempel från Bibeln eller någon människorättighetsförklaring, eller som inpräntas i oss under barndomen. Men om det bara är en fråga om principer, vad är det som får oss att följa dem? Och hur ska vi kunna tillämpa dem rätt?

Kanske vi i stället borde utgå från att människor normalt har en viss beredskap att förhålla sig välvilligt eller rättvist till sina medmänniskor. Då talar jag inte om en medfödd tendens att bete sig godhjärtat, bara om en förmåga att bli varse ett krav eller ett behov. Det här är en medvetenhet som vi kan vara öppna för, eller som vi kan undertrycka av bekvämlighet, beräkning, motvilja eller hämndbegär – eller därför att vår kultur har försett oss med skyggglappar.

Min svåger gjorde en längre flygresor. Han hade just blivit opererad i knäet och hade svårt att böja benet. Flygvärdinnan på det finländska flyget tog ingen notis om saken, den brittiska flygvärdinnan sa "What a shame!", men den tyska flygvärdinnan hämtade en

Reflexioner kring Simone Weil och uppmärksamheten

Varför menar Simone Weil att uppmärksamhet är något centralt för vår kärlek till nästan? Lars Hertzberg spinner vidare på detta tema och pekar på att uppmärksamhet kommer åt något som traditionell moralfilosofi missar.

pall som stöd för benet. Här kan vi tala om grader av uppmärksamhet: möjligt är att de alla tre gjorde samma iakttagelse, men det de såg *betydde* olika saker för dem.

Låt oss betrakta rasistiska attityder ur detta perspektiv. Vi kan föreställa oss en vit polis, Jack, någonstans i USA, i Minneapolis eller Los Angeles till exempel. Under sin utbildning har han fått höra att alla människor oberoende av hudfärg eller kulturell tillhörighet har samma anspråk på att bli behandlade med rättvisa och respekt. Men när han stannar en svart bilförare, Phil, och ber honom kliva ur bilen, formas hans reaktioner av de mönster han upplevt under hela sitt liv, av hur han genomgående har sett svarta behandlas, mönster

I själva verket är vi alltför benägna att tro att moral handlar om principer, regler, konventioner som vi har fått lära oss att följa, regler som importerats från en yttre källa, till exempel från Bibeln eller någon människorättighetsförklaring, eller som inpräntas i oss under barndomen.

som kanske ytterst går tillbaka till slaveriets tid. Han har svårt att uppfatta Phil som en medmänniska. Det här är en person som ska sättas på plats, känner Jack. Han slås inte av tanken att utbildningens fromma principer om alla människors lika värde skulle kunna ha något att göra med just denna individ. Han kan inte heller i grunden föreställa sig att Phil har ett liv som är viktigt i sig. Situationen eskalerar snabbt. Vi kan bara hoppas att Phil undkommer med livet i behåll.

Eller så inträffar ett av dessa mirakel som Weil talar om. Plötsligt ser Jack också något annat. Han ser en människa frusen av skräck, en människa som fumlar med sitt körkort när han ska ta fram det, som undrar hur han ska komma ur den här situationen, och om han ska få se sin familj igen. Jack tänker inte heller på principen om alla människors lika värde, däremot ser han framför sig en människa som har ett liv att leva, ett liv som är lika verkligt som hans eget. I detta fall kan vi hoppas att situationen får en lycklig utgång.

Här handlar det inte bara om en skillnad mellan de detaljer Jack råkar lägga märke till (vilket också kan vara viktigt), utan framför allt om vad man ser i det man ser: hur man läser ett uttryck, och hur det träffar en. (Det finns här en släktskap med Wittgensteins tankar om hur en aspekt skiner fram.)

Uppmärksamhet – en vaken passivitet

Men vad har det här med godhet att göra? Är inte godheten något som visar sig i våra avsiktliga handlingar? Hur kan vi ta ansvar för vad vi är eller inte är uppmärksamma på?

Västerländsk moralfilosofi har tenderat att överbetona handling. Men en handling betraktad skilt för sig (som ett ingångsättande av vissa skeenden) har inte någon moralisk innebörd även om den kan ha värdefulla konsekvenser. Tänk på en politiker som intar en viss ståndpunkt som ett sätt att vinna röster. Om saken råkar vara god är det en lycklig omständighet, men det kunde lika gärna ha varit omvänt. En handling *moraliska* innebörd har däremot att göra med vad den uttrycker.

Simone Weil understryker i själva verket att uppmärksamhet inte är ett viljeuttryck:

Oftast förväxlas uppmärksamhet med något slags muskelansträngning. Säger man till eleverna: "Nu ska ni vara riktigt uppmärksamma", får man se dem rynka ögonbrynen, hålla andan, spänna musklerna. Om man efter två minuter frågar dem om vad de varit uppmärksamma inför, kan de ingenting svara. De har inte ägnat uppmärksamhet åt någonting. De har inte varit uppmärksamma alls. De har spänt vissa muskler.

Längre fram skriver hon:

Uppmärksamheten består i att bromsa in tanken, hålla den i beredskap, tom och öppen för sitt föremål ... framför allt bör tanken vara tom, liksom i väntan, inte sökande någonting, men redo att ta emot sitt objekt i dess nakna sanning, det objekt som skall tränga in i den.

Weil spelar ofta på kopplingen mellan de franska orden "*attente*" (väntan) och "*attention*" (uppmärksamhet). Kanske kunde man säga att uppmärksamheten för Weil är den högsta graden av passivitet – av självförglömmande – men en i högsta grad vaken passivitet.

Uppmärksamheten får – som jag förstår Weil – inte förväxlas med en metod att uppnå godhet, den hör till beskrivningen av vad godheten består i. Det kan väl också finnas en skenbar uppmärksamhet som framkallas av *ansträngningen* att se: man intalar sig att man kan se något som inte finns där. Som när vi tillskriver ett spädbarn tankar och känslor utgående från våra förväntningar i stället för att se barnet. Barnet blir då en skapelse av våra projektioner.

Lars Hertzberg är professor emeritus i filosofi vid Åbo Akademi.

Digitala distractioner

Håller människan på att bli en Homo distractus, en av förmågan att ignorera distraktioner och därmed att koncentrera sociala medier påverkar

Min mobil plingar till, en vän har delat en artikel om ett pågående krig på en social medieplattform. Texten omgärdas av bilder, statusuppdateringar och kommentarer fyllda av emotikoner eller glada utrop utan någon koppling till det reportaget handlar om. Jag försöker behålla koncentrationen men befinner mig snart i en diskussionstråd om det senaste avsnittet av en favoritserie.

En stor del av våra sociala vanor har flyttat ut på olika sociala medieplattformar, till exempel att småprata med vänner, att skaffa sig nya bekanta eller att leta efter kärlekspartner, men även vårt centrala behov av att få tillhöra en gemenskap.

En allt större del av våra liv tillbringas på och i sällskap med digitala medier. De skärmar och mobiler vi använder oss av och som vi sällan eller aldrig är utan har närmast blivit som en ny kroppsdel. Människan har alltid fascinerats av de teknologier som förlänger hennes sinnen och suddar ut tiden och rummets betydelse. Med varje ny medieteknologi har överföringen av innehåll blivit mer omedelbar och nått allt fler och i de digitala nätverk som numera slingrar sig över jorden delas och sprids budskap med ljusets hastighet. På bara några decennier har vi upplevt fler kommunikationsteknologiska förändringar än någonsin tidigare i människans historia. Med den digitala teknologin har vi inte bara fått mer nyheter, information och underhållning. Ingen tidigare medieteknologi har på samma genomgripande sätt införlivats i våra personliga relationer och i vår tillvaro. På de sociala medieplattformarna kan vi under dygnets alla timmar dela våra upplevelser med stora grupper av andra människor och ta del av vad andra tycker, känner och gör.

En stor del av våra sociala vanor har flyttat ut på olika sociala medieplattformar, till exempel att småprata med vänner, att skaffa sig nya bekanta eller att leta efter kärlekspartner, men även vårt centrala behov

av att få tillhöra en gemenskap. Denna gruppkultur understryks också av de begrepp som används för att definiera det människor gör på sociala medier: att följa, gilla och dela.

Sociala behov

Sociala medier har, som **José van Dijk** uttrycker det, blivit själva infrastrukturen för våra relationer, både de mest intima och de mer avlägsna. Som sociala varelser är vi beroende av uppskattning, av att känna tillhörighet och av att få bekräftelse och respekt från andra.

Den digitala teknologin är, menar **Tom Wu**, skapad för att ta kontrollen över vår uppmärksamhet just genom att tala till dessa allmänmänniska behov och med hjälp av det vi alltid har ägnat mest uppmärksamhet åt: andra människor. Redan från sin start var sociala medieplattformar utformade för att aktivera användarnas relationsimpulser genom att uppmuntra dem till att dela sina känslor och upplevelser med andra. Som ekonomisk modell har denna strategi varit minst sagt framgångsrik. De största sociala medieplattformarnas användarantal och vinstbelopp är idag närmast astronomiska.

Medier har förvisso alltid skapat intresse hos sina publikörer genom att berätta om och visa upp mänskliga göranden och låtanden och en mängd teknologier har sedan länge underlättat vår kommunikation med varandra. Men med de sociala medierna och den digitala teknologi som möjliggör dem har helt nya premisser för vår socialitet infunnit sig. Det gäller såväl snabbheten med vilken de datoriserade nätverken arbetar och de oändliga flöden av information, bilder och meddelanden som genereras dygnet runt, men också hur den så kallade "gilla-kulturen" på ett briljant sätt använder önskan om gemenskap och erkännande från andra för att få oss att återvända, scrolla, leta och dela. Kanske är denna annektering av sociala behov tydligast i det som går under benämningen *FOMO* (fear of missing out), den sociala oro som kan inträda när man inte längre är uppkopplad och får ta del av vad andra gruppledmedlemmar gör.

Intensitet och okoncentration

Våra sinnen tar ständigt emot ett enormt överflöd av information. Via synen, hörseln, känseln och lukten överförs varje sekund cirka 11 miljoner olika informationssignaler till hjärnan. Förmågan att stänga ute det mesta av detta, att ignorera såväl som att prioritera är

stimuli annekterad varelse som riskerar att mista sig? Anja Hirdman skriver om hur digitala teknologier och människans uppmärksamhet.

därför helt nödvändigt för att vi inte ska överväldigas av intryck och kunna ägna vår uppmärksamhet åt något.

Uppmärksamheten är till sin natur paradoxal och innefattar ett helt spektrum av nivåer och intensitet. Den höggradiga fokuserade uppmärksamhetens motsats är den låggradiga och omedvetna uppmärksamheten. I den senare har hjärnan redan lärt sig att hantera något så bra att det kan utföras mer eller mindre per automatik, som med bilkörning eller cykling. Vid sidan av dessa motpoler återfinns den delade uppmärksamheten som anses vara den vanligaste, där fokus växlar mellan å ena sidan våra inre tankar och känslor och å andra sidan olika yttre fenomen. En viktig åtskillnad rör emellertid den frivilliga och aktiva uppmärksamheten och den passiva eller ofrivilliga uppmärksamheten där något utanför oss själva tar oss i anspråk utan att vi så att säga kan hjälpa det.

Vår medieanvändning kan röra sig alltifrån en något distraherad blick som tittar utan att egentligen se, till den djupaste koncentration där man glömmer tid och rum och är helt absorberad av det man tar del av eller ägnar sig åt. Såväl själva innehållet, vare sig det rör information om aktuella händelser eller underhållande berättelser, som teknologin i sig kan fånga och dirigera vår uppmärksamhet på frivilliga och ofrivilliga sätt. Vi kan dras med i olika berättelser, leva oss in i det som sker eller närmast automatiskt rikta blicken mot skärmen, och scrolla ned i våra oändliga tidslinjer och flöden av bilder, meddelanden och klipp.

Starka känsloutlösningar tar lättare vår uppmärksamhet i anspråk och kräver mindre eftertänksamhet och förståelse än vaga, komplexa eller ambivalenta ställningstaganden och uppfattningar.

Den ofrivilliga uppmärksamheten ses alltmer som en oönskad effekt av den mängd av information och stimuli som den digitala teknologin förser oss med. Ju fler intryck och signaler våra sinnen tar del av desto svårare är det att behålla uppmärksamheten riktad mot en sak. Ansamlingen av information och meddelanden skapar lätt ett tillstånd av okoncentration

där uppmärksamheten ständigt skiftar fokus och vi får svårt både att processa och att sortera mellan triviala och betydelsefulla budskap. Detta kan närmast liknas vid en slags fokuserad distraktion som styrs av mer eller mindre ofrivilliga impulser som avlöser varandra.

Sinnenas teknologi

Medier är som **Marshall McLuhan** uttryckte det registrerar av sinnesintryck. Införlivandet av ett medium i en kultur, oavsett innehåll, skapar mönster, ger erfarenheter och formar beteenden som med tiden kommer att avspelas i det sociala livet. Som förlängningar av de mänskliga sinnen sätter sig teknologin vi använder oss av i våra kroppar. Vår medieanvändning får betydelse för vad vi minns, förändrar vardagens takt och sätter avtryck i våra neurala nätverk och hjärnans synapser. Nya medier innebär därför alltid en fysiologisk anpassning, en förstärkning av ett eller flera sinnen och en förminskning, eller ett amputerande, av andra. Vårt centrala nervsystem kan bara hantera en förlängning genom en minskning av andra sinnen och förmågor. Telefonen medförde exempelvis ett minskat behov av korrespondenskulturen och färdigheter i brevskrivandets konst.

McLuhans tidiga intresse för hjärnan och nervsystemets relation till medier har i takt med neurovetenskapens framsteg blivit alltmer aktuell. Med hjälp av bland annat magnetkamera (fMRT) kan man nu avläsa förändringar som uppstår inuti kroppen när vi ser bilder, hör eller läser texter och ord. Och där det tryckta ordet tränar hjärnan att bearbeta information linjärt och premierar ett tänkande som tar fasta på orsak, resonemang och fördröjd belöning, har möjligheter till mer omedelbara belöningar ökat med den digitala teknologin, vare sig det sker i de sofistikerade spelens världar, i diskussioner på olika gruppforum eller i de sociala mediernas gemenskaper.

Emotionellt brus och känslsystem

Sociala medier underlättar kommunikationen och informationsutbytet mellan människor men de skapar också affektiva miljöer där vi lätt kan svepas med av den ständiga ström av röster, ansikten, kroppar, åsikter och tillrop som alla pockar på vår uppmärksamhet.

Den digitala teknologin är med andra ord en mycket känslodrivna teknologi som talar till och förstärker våra snabba gensvar. Det handlar dels om den utbredda närvaron den har i våra liv där vi kan vara

uppkopplade under dygnets alla timmar. Dels handlar det om att tekniken understöder ett mer affektfyllt innehåll genom det direkta förmedlandet av budskap, genom de fragmenterade, kortfattade meddelandefunktionerna och bildflödena, och genom de snabba gensvaren och reaktionerna från andra. Snabbheten i de digitala rummen lämpar sig även väl för de mer kraftfulla och renodlade känslorna. Hat, ilska och rädsla liksom kärlekens bekräftande sidor passar väl in i de snabba kollektiva känslorytmerna. Starka känslouttryck tar lättare vår uppmärksamhet i anspråk och kräver mindre eftertänksamhet och förståelse än vaga, komplexa eller ambivalenta ställningstaganden och uppfattningar.

Även negativa känslouttryck och händelser fångar lättare in oss och är kvar i oss under en längre tid än vad positiva händelser och känslouttryck gör. Vi har mycket lättare att komma ihåg ilska, aggressiva ansikten och upprörda röster än leende ansiktsuttryck och vänliga tonlägen. En förklaring till att det vi uppfattar som negativt tar mer av vår uppmärksamhet i anspråk och lämnar starkare minnesspår i oss anses vara att det talar till våra hot- och försvarssystem. Detta gäller vare sig det handlar om faktiska faror, något vi ser på skärmar eller om något vi bara föreställer oss. Evolutionsteoretiker kopplar denna betingade uppmärksamhet till vår överlevnadsinstinkt som hjälper oss att läsa/skanna av omgivningen efter hot. Hoten kan vara direkt riktade mot den egna kroppen, men de kan även vara sociala hot, som att bli utesluten ur en gemenskap.

Men uppmärksamhet är också kopplat till nyfikenhet, vilket är en del av människans sökandesystem och oundgängligt för vårt välbefinnande. Sökandesystemet har till uppgift att motivera och uppmuntra, ge oss energi att söka det vi behöver, både för att överleva och för att trivas med våra liv. Dopamin är den belönande substans som kopplas till upplevelser av upphetsning, önsknings och begär. Mycket kan få dopaminet att flöda i oss – förälskelser, uppnådda mål, status, gemenskap och erkännande från andra – och eftersom de känslor som förknippas med detta är njutningsfulla fortsätter vi att söka det som utlöser dem.

Det beteende vi uppvisar framför våra skärmar och deras oändliga tidslinjer av information och intryck har liknats vid ett klassiskt belöningsökande som upprätthålls med hjälp både av möjligheten att få andras godkännanden och gillande från andra, och å andra sidan oförutsägbarhet och fördröjningar av satsamma. Denna oförutsägbarhet är ett effektivt sätt att hålla vår uppmärksamhet alert. Sociala medier präglas därför av en princip om otillfredsställelse. Vi kan inte med säkerhet veta om eller när vi får responser, och om de är positiva eller negativa. Fördröjningen som är

Anja Hirdman är professor i medie-och kommunikationsvetenskap. Hennes forskning handlar om känslor, digitala medier och gruppkulturer.

inbyggd i själva responsfunktionen för att hålla kvar vår uppmärksamhet, försäkrar sig om vår återkommande blick, som blir en närmast ofrivillig kroppslig reaktion. Det kan handla om att ta upp mobilen vid varje meddelandepling, eller än mer om att vi tar upp mobilen just för att det inte hörs något, för att inga gillanden har inkommit.

Homos distractus

Insikter om att inte bara innehåll utan även teknologi samspelar med våra kroppar och styr vår uppmärksamhet visar lockelserna men även riskerna med de oändliga, sammankopplade sociala flöden som den digitala teknologin erbjuder oss. På de sociala medieplattformarna finns en paradoxal blandning av ständiga möjligheter till såväl möten och bekräftelse av social status och åsikter som till uteslutning och nedvärderande.

Mängden av intryck och upplevelser som omger oss talar till och pockar på våra begär. De håller samtidigt de två äldsta och mest kraftfulla av våra känslsystem, sök-och försvarssystemen, oavbrutet vaksamma. Det är en teknologi skapad för ytterligheter av å ena sidan uppblossande känslor och upphetsning, å andra sidan den närmast uttråkade blicken som bladdrar bland trådar, bilder, texter, som scollar, vänder tillbaka och söker sig vidare. Tvåra kast i känslotillstånd som mellan apati och eufori eller mellan nedstämdhet och uppymdhet har också setts som modernitetsfenomen och uttryckta i både en rastlös hunger efter tillfredsställelse och en leda.

Starka känslouttryck och snabba flöden av meddelanden kan även lätt krympa den frivilliga uppmärksamhetens palett, och alltmer vänja oss vid de ständiga distraktioner teknologin frammanar. Detta är *Homo distractus*, en av stimuli annekterad varelse som riskerar att mista förmågan att ignorera, att stänga ute och därmed att koncentrera sig.

Kanske är detta den digitala människans stora utmaning; att värna om sin uppmärksamhet och alla de finstiltade förmågor den utgörs av. Som ett mönster av vanor kan distraktionen omsluta oss, sätta sig i kroppen, och bli ett så invariant beteende att det kan liknas vid låggradig uppmärksamhet. Och samtidigt: det mest sofistikerade sätt att hålla kvar vår uppmärksamhet, vår blick, våra fingrar på den glatta ytan är löftet om den andres blick och erkännande. Automatiken i att med jämna mellanrum titta i eller på skärmen paras med andra ord med det sociala jagets längtan efter gemenskap och bekräftelse.

De höjer rösten då andra tiger

Vem räknas som en visselblåsare?

Varför behöver visselblåsare stödas

och skyddas? Är visselblåsande något som berör en vanlig finländare?

Catharina Groop skriver.

Visselblåsare. De flesta av oss associerar begreppet med dramatiska händelseförlopp och livsöden som vi tagit del av via media. Kanske tänker vi på underrättelseanalytikern **Chelsea Manning** som avslöjade och drog allmänhetens uppmärksamhet till överträdelser under USA:s krigföring i Afghanistan och Irak, eller på **Edward Snowden**, som under sin tid som konsult för USA:s säkerhetsmyndighet (NSA) avslöjade storskaliga dataintrång och telefonavlyssning med avsikt att kartlägga människors privatliv. Eller också har vi hört talas om till exempel **Sarah Wagnert**, undersköterska vid ett äldreboende i Solna, som fick stor uppmärksamhet då hon anmälde allvarliga brister i den svenska äldrevården eller om **Jóhannes Stefánsson**, anställd vid det isländska fiskeföretaget *Samherji*, som avslöjade storskaliga mutor för att erhålla åtråvärda fiskekvoter i Namibia.

Vad förenar då dessa individer av olika nationalitet, ålder och bakgrund? Gemensamt för Manning, Snowden, Stefánsson, Wagnert och många andra som dem är en strävan att uppmärksamma allvarliga oegentligheter och missförhållanden. Men det är naturligtvis inte det enda som krävs för att en person ska klassas som visselblåsare. Enligt Europarådet handlar visselblåsande specifikt om att rapportera eller offentliggöra information om hot mot eller redan åsamkad skada för *allmänintresset*, vilket betyder att hotet eller skadan ska ha betydelse ur ett *samhällsperspektiv*. Hotet eller skadan ska också vara knutet till och uppdagas i den *arbetskontext* där visselblåsaren verkar (i egenskap av anställd, konsult, praktikant eller dylikt).

Innehållsmässigt kan visselblåsarrapporter enligt Europarådet i praktiken beröra en mängd olika oegentligheter, från korruptivt beteende, miljöförstöring, kränkningar av de mänskliga rättigheterna, trakasserier, förskingring eller skattesmitning till vanvård eller äventyrande av patientsäkerhet med mera.

Mannings, Snowdens, Stefánssons och Wagnerts ageranden faller inom ramen för denna definition och visar på ett mycket konkret sätt hur visselblåsande kan ta sig uttryck.

Rädsla för att slå larm och okunskap om rapporteringsmekanismer

Visselblåsare fyller en viktig funktion i samhället. De hör ofta till en begränsad skara av personer som har insyn i det som sker i slutna kretsar och bakom lyckta

dörrar. Följaktligen befinner sig visselblåsare i en unik position att uppmärksamma och synliggöra oegentligheter som annars med stor sannolikhet skulle förbli dolda för den stora allmänheten.

Ändå väljer många potentiella visselblåsare att inte rapportera om de oegentligheter de blir vittne till. Orsakerna till detta är många. Enligt en Eurobarometerenkät som genomfördes 2017 ansåg 45 % av deltagarna att det är meningslöst att slå larm om missförhållanden eftersom förseelserna ofta är svåra att bevisa. 32 % av deltagarna ansåg att larmande är lönlöst eftersom förövarna med största sannolikhet ändå inte bestraffas. Många deltagare (49 %) angav också att de inte visste hur och till vem dylika visselblåsarapporter kan göras och att de därför med största sannolikhet skulle avstå från att slå larm.

Samma ovilja att slå larm kan skönjas i en Eurobarometerenkät genomförd 2016 bland arbetstagare inom den privata, offentliga och tredje sektorn i 13 länder. Enligt enkäten hade 33 % av deltagarna noterat missförhållanden av olika slag. Endast 59 % av dessa deltagare hade däremot rapporterat eller offentliggjort sina observationer, och av dessa visselblåsare hade hela 36 % som en följd utsatts för repressalier (ekonomiska, rättsliga eller dylikt). Priset för att höja sin röst kan alltså vara högt, vilket ofta har en avskräckande effekt.

Stöd och skydd för visselblåsare

Organisationen för Ekonomiskt Samarbete och Utveckling (OECD), Europarådet, FN:s Drog- och Brottsbekämpningsbyrå (UNODC) med flera lyfter fram vikten av att sänka tröskeln för visselblåsande genom att förbättra skyddsmekanismerna för visselblåsare och sprida information om rapporteringskanaler och rätten till skydd mot repressalier.

Ett sätt att skydda visselblåsare är att garantera tillgång till rapporteringskanaler via vilka rapporter kan lämnas in antingen konfidentiellt eller anonymt. Ofta lyfter man fram att visselblåsaren som ett första steg ska slå larm internt inom det egna företaget eller organisationen och därmed ge organisationen en chans att hitta lösningar utan extern inblandning. Först i andra hand, om det inte är möjligt att internt rapportera konfidentiellt eller om den egna arbetsgivaren ignorerar visselblåsarlarmet, rekommenderar man att visselblåsaren vänder sig till externa aktörer, till exem-

Förvånansvärt många ser fortfarande visselblåsare som förrädare, angivare och tjallare som överhuvudtaget inte har allmänintresset i åtanke utan som ofta, utan skam, främjar en egen agenda.

pel myndigheter. Också att överlämna information till media ses som ett alternativ först då intern rapportering inte burit frukt.

Många aktörer betonar också att visselblåsare, helst genom lagstiftning, bör skyddas mot alla former av såväl direkta som indirekta repressalier från den egna arbetsgivarens eller kollegers håll. Europarådet nämner till exempel att visselblåsare ska ha rätt till skydd vid repressalier som uppsägning, degradering, förflyttningar som straffåtgärd, lönesänkningar, trakasserier eller diskriminering. Visselblåsaren ska ha rätt till skydd också i en situation där hen misstagit sig gällande vidden av de oegentligheter som rapporteras: det centrala är att visselblåsaren agerat i god tro.

Europeiskt direktiv om skydd för visselblåsare

Skyddet av visselblåsare lyfts fram i ett antal internationella konventioner. En av dessa är Europarådets civilrättsliga konvention om korruption. Där slås det fast att varje konventionsstat i sin lagstiftning ska föreskriva om skydd mot oskäliga sanktioner för anställda som har skälig grund att misstänka korruption och som i god tro rapporterar sina misstankar till ansvarspersoner eller myndigheter.

Också EU har under senare år vaknat till insikt gällande vikten av adekvat skydd för visselblåsare. I mars 2019 nådde man enighet om ett EU-direktiv för att stärka skyddet för personer som rapporterar om olika former av missbruk. Det så kallade "visselblåsardirektivet" berör europeiska företag med fler än 50 anställda, företag inom finanssektorn samt företag där risken för penningtvätt eller finansiering av terrorism anses vara överhängande. Även myndigheter samt kommuner med fler än 10000 invånare berörs av direktivet.

Direktivet gäller skydd för visselblåsare som larmar om oegentligheter gällande offentlig upphandling, daskydd, finansiella tjänster samt agerande som står i strid med EU:s ekonomiska intressen.

I Finland genomförs visselblåsardirektivet genom en "Lag om skydd för personer som rapporterar om överträdelser av Europeiska unionens lagstiftning och den nationella lagstiftningen." Vägen mot denna lagstiftning har för Finlands del varit relativt lång. Finland saknar nämligen i detta nu separat visselblåsarlagerlagstiftning och så sent som 2016 bedömde en arbetsgrupp tillsatt av Justitieministeriet att sådan inte heller var av nöden. Istället lyfte arbetsgruppen fram det skydd som befintliga bestämmelser möjliggör. Visselblåsardirektivet har dock tvingat Finland att återgå till ritbordet och granska såväl lagstiftning som processer och förfaranden med mer kritiska ögon.

Delade åsikter gällande reformens effekter

Såväl i Finland som på europeiskt plan är åsikterna delade gällande direktivets effekter och önskvärdhet. Förvånansvärt många ser fortfarande visselblåsare som förrädare, angivare och tjallare som överhuvudtaget inte har allmänintresset i åtanke utan som ofta, utan skam, främjar en egen agenda. Dessa röster betonar det illojala i visselblåsarens agerande, att företags-hemligheter läcks ut och att organisationen framställs i ett negativt ljus, vilket kan ha förödande effekter.

Andra däremot lyfter fram visselblåsning och visselblåsarskydd som en viktig länk i främjandet av transparens och uppdragandet av illegal och oetisk verksamhet. Dessa röster betonar också visselblåsning som ett betydelsefullt steg i arbetet för kvalitet, konkurrenskraft, säkerhet och ett mer hållbart samhälle för envar.

Många förutspår att visselblåsarlagerlagstiftningens tidiga år kan bli turbulenta. Bland annat befarar många en mängd rättsliga tvister för att etablera var gränserna ska dras och hur lagstiftningen i praktiken ska tolkas.

Catharina Groop är politices doktor och forskar om anti-korruption. Hon har bland annat arbetat med korruptionsbekämpning och visselblåsande vid Justitieministeriet i Finland och som konsult för Europarådet. För närvarande arbetar hon som vice-direktör för Centret för Livslångt Lärande vid Åbo Akademi.

I insekternas

MED HELIGA BIRGITTAS OCH CARL

*Carina Nynäs skriver om likheterna
och skillnaderna i heliga Birgittas
och Carl von Linnés sätt att närma sig
naturen, men även om betydelsen av att
uppmärksamma insektliv.*

miniatyrvärld

VON LINNÉS VAKNA OCH SKARPA ÖGA

Insekterna är den största djurgruppen på vår planet. Drygt en miljon insektarter har identifierats, beskrivits och namngetts, men man bedömer det totala antalet till närmare 50 miljoner. Bland dem jag beundrar här på jorden finns alla entomologer och zoologer, som genom seklerna, hängivet och tålmodigt, har ägnat sig åt expeditioner, forskning och artbestämning – inte sällan med livet som den nyfikna blickens livsinsats.

Många noterar knappt dessa ”naturens mest föraktade men viktigaste beboare” – för att citera botanikern och zoologen **Carl von Linné**. Men kanske borde vi närma oss insekternas miniatyrvärld med en mer intresserad blick? De små livet har faktiskt löst så gott som alla problem som mänskligheten fortfarande kämpar med.

Jag var, säkert i likhet med många andra, oerhört fascinerad av insekter som barn: såg dem, studerade dem, försökte till och med äta dem, men insåg snabbt att det finns bättre menyer. Och när jag överlycklig slöt handen runt en söt, mjukluden humla lärde jag mig definitivt att ”se men inte röra” är en bra regel därute i naturen.

I Birgitta samsas mystikerns innerlighet med naturvetarens saklighet i en blick, vars uppmärksamhet sträcker sig långt bortom det omedelbart synbara, det sköna, det för människan exploaterbara.

Som vuxen sjönk mitt passionerade insektintresse i träda men föddes småningom på nytt i mitt livs olika trädgårdar. Fascinationen förstärktes ytterligare när jag mötte **heliga Birgittas** uppmärksamma blick för insekternas samspel och Carl von Linnés skarpa ”kvicka, bruna ögon” för livsprocesser och funktioner i naturen. Nu, som medlem i flera insekt- spindel- och fjärlgrupps på Facebook, blir jag alltmer imponerad av alla tusentals amatörer, som i detalj kan urskilja och igenkänna minsta kryp från larv till utvecklade individ.

Trots att det skiljer fyra sekler mellan Birgittas och Linnaeus födelse finns det många spännande likheter dem emellan. Den mest tydliga är bådas skarpa, kunskapsgiriga, vetenskapligt sakliga, och passionerade blick för fenomen och skeenden i naturen: allt från minsta kryp till de stora djuren fångade bådas uppmärksamhet.

Det lilla biet

Heliga Birgitta var omätligt nyfiken på jordens minsta invånare – ”osynliga” för alla som saknar en uppmärksam och vaken blick. Hennes texter gestaltar ofta sam-

spelet mellan Gud–människa i fabelliknande andliga betraktelser där insekterna inte sällan uppträder som aktörer. Blicken är lika konkret och detaljerad oberoende om hon beskriver skeenden i naturen eller de inre andliga processerna inom människan. I en av sina *Revelaciones* låter hon Gud säga så här:

Jag liknar en blomma från vilken bina främst hämtar sin söta honung, men som ändå har kvar sin sötma, hur mycket bina än hämtar från den. Det innebär att jag kan utverka nåd åt alla och av den har jag i överflöd. Jag är också lik ett gott bi, som lämnar sin bikupa och flyger till en vacker ört, som det har sett på långt håll. När biet nalkas örten, finner det emellertid en förtorkad blomma, en dålig doft och en plundrad sötma. Det söker då en annan och finner en något sträv ört, vars blomma är obetydlig, vars vållukt är svag och vars sötma är behaglig men ringa. I denna ört slår biet sig ner, hämtar sötma där och för den till sin bikupa.

I heliga Birgittas uppenbarelser möter vi ett öga lika skarpt som hos en vetenskapligt driven naturvetare. Hennes blick karaktäriseras däremot av ett konstant fysiskt-sjäsligt dubbelseende. Dels hade hon ett genuint och neutralt intresse för djur och växter, för deras egen värdefulla plats i naturen. Dels ville hon utvinna så många andliga betraktelser som möjligt ur deras fascinerande och perfekta liv och samspel. Nästan alltid gisslar hon människans synd, brutalitet, hänsynslöshet, oandlighet genom att i djurtexterna visa på hur människan skall leva och förhålla sig till både naturen och Gud. Många av texterna är smågeniala som andliga betraktelser. Hennes uppenbara kärlek till djuren och deras värld är dessutom ofta vacker, rörande, ja, rentav sensuell.

I följande text får vi lyssna till Kristus kritik mot den ohörsamma och självsvåldiga människan genom en insektfabel:

Inom zoologin klappade det linneanska hjärtat särskilt vamt för insekterna: ”dessa minsta, ofta så felaktigt föraktade, men som har den största betydelsen i naturen”.

Jag hör från världen en röst som av en humla som samlar honung på marken. Ty liksom humlan, när hon flyger, plötsligt sänker sig åter mot marken och ger ifrån sig en mycket hes röst, så hör jag nu i världen denna hesa röst säga: ”Jag aktar inte på vad som följer efter detta”. Sannerligen, människan bryr sig inte om och ger inte akt på vad jag gjorde för kärleks skull, i det jag förmanade genom profeterna och själv predikade och led för dem. De ser att de är dödliga och att döden oväntat kan drabba dem, men det bekymrar de sig inte om. Därför flyger de

som humlor dit de själva vill, och stundom flyger de liksom hoppande, när de förhäver sig i sitt övermod, men sänker sig hastigt när de hänger sig åt kättja och frosseri. De samlar även sötma, men åt sig själva och på jorden, ty människan samlar till kroppens nytta men ej till själens.

I Birgittas dubbelexponerande kontemplationer vinner djuren oftast över människans oförstånd och självdestruktivitet. Hon iakttar en högre intelligens och en mer konstruktiv livshållning hos djuren. Det är uppenbart att hon själv var en aktiv och ivrig biskötare eftersom flera av hennes revelationer stiger fram ur bisamhällets fångslande miniatyrvärld. Här ger hon röst åt Gud:

Se hur det lilla biet, när det gäller att samla honung, kan dra ut så mycket ur många örter! Så övergår också andra små och stora varelser människan i skarpsinne och skicklighet att särskilja örter och i insikt om vad som är nyttigt för dem, men som är skadligt för människan. Är det då inte underligt om människans förstånd har svårt för att urskilja mina under när det t.o.m. övervinns av de minsta skapade varelser?

De andliga fablerna i Birgittas texter är en sak. De är ofta botaniskt eller zoologiskt genomtänkta och äger en bäring för det inre andliga livet. Men det är också intressant att hennes iakttagelser av naturen antyder att människan redan på 1300-talet tycktes ha förlorat en hel del av sina naturliga instinkter och känslan för samhörighet med allt annat levande. Det beklagar hon ofta.

Den här dubbelheten hos Birgitta, natur/andlighet, uttrycker en symbiotisk livshållning. Det existerar ingen som helst motsägelse mellan natur och religion i Birgittas världsbild och livsåskådning. När människan förlorar sina sanna rötter i naturens egenliv, det vill säga kunskapen om sin delaktighet med allt skapat och djurens (oftast överlägsna) instinkter, blir hon handikappad. Lika kluven och begränsad blir människans själ om den tappar sin symbiotiska relation till Gud.

I Birgitta samsas mystikerns innerlighet med naturvetarens saklighet i en blick, vars uppmärksamhet sträcker sig långt bortom det omedelbart synbara, det sköna, det för människan exploaterbara. Med en zoologs objektiva ögon slår hon (genom Guds röst) fast följande:

Vad ter sig vid första anblicken fulare än grodan och ormen, vad föraktligare än kardborren, nässlan och liknande örter? Och ändå är de högeligen goda, för dem som vet att urskilja mina gärningar. Allt, som är till, är således nyttigt på det ena eller det andra sättet, och allt som rör sig vet på vad sätt dess natur kan bestå och vinna ökad styrka.

Djur- och naturbilderna i heliga Birgittas *Revelaciones* utgår givetvis inte endast ur hennes privatsyner. De

är inbäddade i dåtidens naturbegrepp där man med "natur" oftast avsåg skapelsen i sin helhet och naturlagarna som normgivande. Ingenting skedde av en slump. I begreppen "natur" och "naturligt" ingick dessutom normgivaren själv, Gud.

Vad våra blickar söker och ser är tidsbundet. Naturbegreppets mångfacetterade semiotik, och dess förändringar genom seklerna, skildras i en berömd studie av idéhistorikern **A. O. Lovejoy**, *Primitivism and related Ideas in Antiquity*, där han urskiljer inte mindre än sextiosex olika betydelser av begreppet natur.

Linnaeus "kvicka, bruna ögon"

Linnaeus självbild kan komprimeras i hans egna ord: "kvicka, bruna ögon". Han var givetvis belåtet medveten om sin position som dåtidens störste botanist, men hans personlighet, redskap och begåvning konstitueras av den skarpa, uppmärksammande blicken.

Linnaeus anses numera ha bidragit till zoologins vetenskapshistoriska utveckling i nästan lika hög grad som hans insatser på 1700-talet var omvälvande och avgörande för botaniken. Inom zoologin klappade det linneanska hjärtat särskilt vamt för insekterna: "dessa minsta, ofta så felaktigt föraktade, men som har den största betydelsen i naturen". I hans många texter om insekterna återkommer denna fras i lite olika formuleringar.

Med lika skarpögd nyfikenhet som heliga Birgitta studerade Linnaeus insekternas myriadiska miniatyrvärldar. Tack vare att mikroskopets kapacitet utvecklades och förstärktes under hans livstid öppnades helt nya världar för den observerande naturvetarens ögon. Mikroskopet gav Linnaeus en ännu skarpare blick än vad hans "kvicka, bruna ögon" tidigare hade kunnat ge honom.

Jag är övertygad om att också heliga Birgitta hade blivit helt till sig av förtjusning om hon hade haft möjlighet att skärpa den egna blicken genom mikroskopets lens. Jag kan nästan se dem tillsammans i det uppsaliensiska arbetsrummet, där de som två ivriga barn nästan släss om att få blicka in genom linsen mot dittills osedda miniatyrvärldar. Båda dessa giganter lade ju samma intensiva fokus på vad både mikro- och makrovärlden kunde ha att berätta för oss människor. Men där Birgitta tänkte vidare i andliga liknelser, till förmaning och uppbyggelse för den religiösa människan, låg Linnaeus passion i systematiken. Genom mikroskopets öga kunde han i minsta

detalj inte bara beskriva de olika insekterna och deras kroppsdelar. Linsens öga hjälpte honom också att urskilja och systematisera den zoologiska klassen *Insecta* och ge exakta beskrivningar av insekternas både inre och yttre morfologi.

Redan på 1600- och 1700-talet publicerades visserligen några större verk om insekterna, men problemet var att de stödde sig alltför följsamt mot antikens auktoriter: **Plinius** och **Aristoteles**, och deras begränsade mänskliga blick. Ett problem, som länge hängde med, var till exempel att ingen skillnad gjordes mellan insekter, maskar, spindlar och kräftdjur.

Också utan mikroskopets förstörande öga stod distinktionen mellan dessa olika djurarter tidigt klar för Linnaeus – även om han fann kräftdjuren svårplacerade. När det gäller insekterna ansåg han i början av sin forskning att de möjligen kunde klassificeras genom noggranna studier av vilka växter de olika insekterna sökte sig till för att hämta föda. Också det omvända trodde han en tid gällde: växterna kunde kanske ha ett samband med varandra om de besöktes av samma insekter? Det säger sig självt att den okulära forskningsmetoden skulle ha inneburit ett gigantiskt komparativt blickande – omöjligt att genomföra och överskåda.

I dissertationen *Fundamenta Entmologiae* från 1767 kan vi se hur Linnaeus livslånga studier avancerade både genom skarpa, korrekta iakttagelser och misslag. De kunde äntligen sammanfogas till följande klargörande (och för den fortsatta forskningen helt avgörande) indelning av insekterna i sju ordningar, främst baserade på vingarnas utseende, form och antal: *Coleoptera*, *Hemiptera*, *Lepidoptera*, *Neuroptera*, *Hymenoptera*, *Diptera* och *Aptera*.

Men när det gällde en av Linnaeus favoritinsekter, det lilla honungsbiet, kan man konstatera att hans blick inte var tillräckligt klar. Han gav 1758 biet det vetenskapliga namnet *Apis mellifera*, vilket bokstavligen betyder "honungsbärande bi". Han trodde alltså att biet sög honungen direkt ur blomman.

Ett annat felslut i blickarnas okulärt yttre komparation var den så kallade signalläran. Man trodde ända in till Linnaeus tid att växternas medicinalegenskaper kunde fastställas genom överensstämmelse i utseende, det vill säga "lika botar lika". Så skulle till exempel blomkål kunna bota huvudvärk och kirskaal, på grund av bladens likhet med människofötter, troddes kunna lindra gikt.

Trots tilltron till den egna skarpa blicken och sin systematiska förmåga var Linnaeus ändå helt medveten om att hela hans systematik var artificiell. Men han gav aldrig upp hoppet om att genom ännu noggrannare iakttagelser en dag kunna upptäcka det naturliga systemet.

Birgitta & Linnaeus

För både heliga Birgitta och Linnaeus var den fullkomliga insektvärlden en spegling av gudsordningen i naturen. Trots att ålderskillnaden mellan dem är fyra århundraden kan man tydligt se att båda tänkte inom den thomistiska världsbilden. Birgitta levde som samtida inom thomismen och Linnaeus hade ena benet långt bakåt i tiden och det andra höjt i ett djärvt språng mot den darwinistiska framtiden.

Hos Birgitta pendlade blicken mellan det yttre och det inre livet. Det gör bitvis hennes andliga texter till enastående läsning, vars kvalitet än i dag är tveklöst tidlös. Att hennes naturkunskaper i vetenskapens backspegel inte alltid var adekvata spelar ingen roll för texternas andliga fräschör eftersom själva komparationen håller som bärande tanke.

För Linnaeus, och hans "kvicka, bruna ögon", blev teologin och Bibeln däremot närmast en black om foten. Utan den religiösa kättingen hade hans uppmärksamma blick vågat dra betydligt djävare slutsatser. Hans klarögdhet ledde honom flera gånger i riktning mot en evolutionsteori, men, suckade han, "kyrkan lär ju annorlunda". Hans blick såg vad den såg men den religiösa tidsideologins snäva ramar gjorde honom ibland skumögd. I dissterationen *Peloria* ser han till exempel att det tycks som om nya arter kunde skapas i naturen. Men eftersom samtidens grundsyn var att Gud en gång för alla hade färdigskapat alla arter som finns på jorden, stannade han vid slutsatsen att växten ifråga var en tillfällig mutation.

Både Birgitta och Linnaeus var ändå helt överens om en teologisk grundtanke: Gud hade i skapelsens början gett människan sitt alfabet i naturen. Människans uppgift var därför att, genom noggranna studier och med vaken, sökande blick, läsa gudsbokstäverna till ett förståeligt språk.

Men på en helt avgörande punkt står de helt främmande för varandras åskådning. Birgitta tror på möjligheten till en direktkontakt med Gud i böner och visioner. Gud kan ingå som en aktiv livspartner för människan här i världen. Gud är någon som kan upp-

levas och höras inne i människans innersta om hon har lyhörda öron och den totala uppmärksamhetens kontemplativa innerblick.

I Linnaeus världsbild hade Gud som levande och aktiv entitet vänt människan och jorden ryggen och kunde endast förstås genom sin storartade, mångfacetterade, förunderliga och skönt fungerande skapelse. ”Vi kan”, säger Linnaeus, bara ”läsa Gud på ryggen”, genom de spår han lämnat efter sig i skapelsen sedan han själv dragit sig undan. När människan blickar in i naturens hemligheter, menar Linnaeus, så kan hon bara förundras och lovsjunga Skaparen. Ju mer hennes blick vidgas, och ju större hennes kunskap blir, desto starkare måste hennes lovsång bli.

Också i en annan tanke vandrar de båda åt olika håll vid livsåskådningens korsväg. Birgitta hade en livlig tro på både himmel, skärseld och helvete. Men trots att **Lars Bergquist** och jag (under vårt tioåriga arbete med Linnaeus alla vetenskapliga avhandlingar) har gått igenom det mesta av hans texter, har vi inte funnit ett enda spår av ens en antydning till tro på en hinsidestillvaro hos honom. Linnaeus verkar tvärtom helt tillfreds med alltings eviga kretslopp i myllan. Ja, han till och med frossar i den tanken i en berömd och ofta citerad gravgårdstext, *Frändeforsmonologen*.

Växter och djur förmultnar till mylla, skriver Linnaeus, som sedan blir föda för växterna så att ”den största ek och den fulaste näsle äro enahanda ting ihopsatte”. Också människan förvandlas till mull när hon dör, mull som hon egentligen genom sin föda är uppbyggd av. På kyrkogården kan ”den skönaste jungfrukind blifwa den fulaste bolmört”. Och om vi hämtar mylla från kyrkogården till vår kålgård, konstaterar Linnaeus (förtjust över sin drastisk-dramatiska poäng), och planterar kålplantor där, så får vi kålhuvuden i stället för människohuvuden. När vi alltså kokar kålhuvuden till föda för människor förvandlas de åter igen till människohuvuden och ”det bekommer oss wäl”.

Det finns onekligen dramatisk-litterära likheter mellan *Frändeforsmonologen* och Birgittas helvetes- och skärseldstexter i viljan att konkretisera skeenden i den inre blickens gestaltningar genom kontemplationens måleriska metaforik. Också hos Linnaeus är den inre blicken detaljrikt skådande. (Djur är heller inte ”bara djur”, det vill säga helt andra arter än *Homo sapiens*, i Linnaeus värld. Han beskriver oftast djuren som han studerar i ömsinta ordalag, analogiskt med människans liv, känslor, drifter och verksamhet).

I en annan text beskriver Linnaeus oss människor som ”ljus, som lyser upp Guds teater”, där vi får reflektera Skaparens strålande majestät och på så sätt fördubbla ljusets styrka och lyskraft. Men när vi har brunnit ner, och Gud inte längre behöver oss, så låter han vår plats fyllas med andra ljus.

I Linnaeus blick vinner naturen över teologin – även om Bibeln och kyrkan ibland blev en hämsko för både blick och tanke. I Birgittas blick fungerar naturen och djuren oftast bättre än människan och borde därför vara efterföljansvärda i sitt samspel och sin självklara följsamhet inför naturlagarna. Och för att sluta blickarnas jämförande cirkelgång: där förenas deras olikheter återigen till en överensstämmelse.

Blick som livsfilosofi

Det är lätt att förstå heliga Birgittas och Linnaeus tankar om naturens överlägsenhet över människan om man med uppmärksam blick studerar och låter sig fascineras av insekternas harmoniskt perfekta samspel och vackert konstruktiva värld. Lika lätt är det att tycka att den ouppmärksamma och egoistiska *Homo sapiens* i sin halvblindhet har erövrat en alltför stor plats i universum, ett universum som oftast strävar till både skönhet och perfektion om ingen destruktivitet kommer nära.

Jag blir alltid smått road varje gång klichén upprepas om att människan fick herravälde på jorden på grund av *Homo sapiens* unika förmåga till samarbete. Den konklusionen beror enbart på en ouppmärksam, rentav slö, blick inför alla andra levande individer vi delar vår jord med.

Det är bara att sätta sig med vaken blick intill en bikupa och därefter kritiskt meditera en stund över sanningshalten i frasen om mänsklighetens så kallade unika kapacitet till samarbete. I bisamhället möter oss en harmonisk värld utan destruktivitet i ett minutiöst utvecklat samarbete. I människans värld finns förstås också ställvis en välfungerande gemenskap, som har skapat bland annat en enastående infrastruktur och mycket annat praktiskt och gott. Den är tyvärr bara alltför ofta anfrätt av destruktivitet, disharmoni och oskönhet. Kanske någon borde utveckla en djupare livsfilosofi ur insekternas vackert balanserade jämviktssystem och det lilla biets livsharmoni?

Carina Nynäs är filosofie doktor i nordisk historia, teolog, religionsfilosof och författare. Hon har bland annat publicerat verk om heliga Birgitta och Carl von Linné.

Uppmärksamh

Vilka är de

Många av de senaste årens största framsteg inom artificiell intelligens beror på användandet av maskininläring. Genom maskininläring kan man träna intelligenta datorsystem till att utföra uppgifter som inte lätt kan programmeras på traditionellt sätt. De mest framgångsrika exemplen bygger på en teknik som kallas djupa nätverk. Dessa nätverk har en uppbyggnad som inspirerats av den mänskliga hjärnan med tusentals, eller ibland miljontals, simulerade artificiella hjärnceller som tillsammans löser ett problem. De kan till exempel användas för att känna igen ett objekt i en bild, styra en bil, eller översätta mellan olika språk. Varje artificiell hjärncell är mycket enkel, men tillsammans kan dessa lära sig att utföra väldigt svåra uppgifter.

Vad händer när en autonom bil som tränats att köra i ett soligt Kalifornien ska hantera vägarna under ett snöoväder i Norden?

Tack vare den snabba utvecklingen av datorernas kapacitet och den rika tillgången till träningsdata på internet har utvecklingen accelererat de senaste åren. Intressant nog har det visat sig att datorernas grafikort, som ursprungligen utvecklats för att producera tredimensionella bilder, även kan användas för att göra de beräkningar som krävs för djupa nätverk. Detta snabbar upp inläringen väsentligt, vilket lett till att flera datortillverkare idag producerar chip som är direkt anpassade för att hantera djupa nätverk. Tekniken är så utbredd att den till och med finns i de flesta nya telefoner. Tekniken kan förvandla en suddig bild till en skarp bild eller en blek och grå bild till en färgglad bild. Den kan användas för att sätta fokus på ansikten i en bild eller för att identifiera personerna i ett foto.

Problem med djupa nätverk

Ett problem med tekniken kring djupa nätverk är att den kräver extremt stora mängder träningsdata. För att

kunna känna igen en hund behöver nätverket träna på tusentals bilder av hundar, och även hundratusentals bilder på saker som *inte* är hundar. Detta kan jämföras med ett litet barn som kan lära sig vad en hund är från ett enda exempel. Kanske måste man för barnet berätta att en katt är något annat, men inte så många gånger. Så även om de djupa nätverken är fantastiska på att lära sig ligger de långt ifrån den mänskliga förmågan.

Eftersom de tränade nätverken är så komplexa är det också svårt att veta vad de egentligen har lärt sig. Enda sättet att ta reda på det här är att testa dem i många olika situationer och se vad som händer, men detta kan vara mycket svårt att göra på ett systematiskt sätt. Det är lätt att missa situationer som senare visar sig vara viktiga.

Ett kontroversiellt exempel är ett djupt nätverk för ansiktigenkänning som var mycket bättre på att känna igen personer med ljusare hudfärg än personer med mörkare hudfärg. Detta var ett resultat av att träningsdatan framförallt hade bestått av bilder på vita personer. I det här fallet kan man tycka att utgångspunkten var fel, men tanken var från början inte att bygga ett generellt system för ansiktigenkänning. Problemet

En anledning till att människor än så länge är mycket bättre på att lära sig saker än de djupa nätverken kan vara att vi är bättre på att förstå vad som är viktigt och därför kan fokusera på det.

uppstod först när systemet skulle utökas så att det kunde känna igen en större grupp personer. I många fall är det svårt att avgöra om träningsdatan täcker in alla fall som programmet skall användas för. Vad händer när en autonom bil som tränats att köra i ett soligt Kalifornien ska hantera vägarna under ett snöoväder i

et förbättrar maskininläring

vanligaste problemen med maskininläring och hur har man löst dem? Christian Balkenius

jämför maskininläring med människans förmåga att lära sig.

Norden? Det går att använda sig av simulerad träningsdata för att lösa sådana problem, men det är fortfarande svårt att veta om nätverket kan hantera alla situationer som det kommer att utsättas för. Är det simulerade ovädret tillräckligt likt ett riktigt oväder?

Ett annat problem är att de djupa nätverken ibland inte alls har lärt sig det man trodde. De kanske ser ut att fungera, men de kan ha hittat någon genväg till rätt svar. Ett belysande exempel är ett system som skulle identifiera stridsvagnar i bilder och som klarade detta med bravur. Alla bilder klassificerades rätt. Systemet kunde till och med hitta stridsvagnar som inte syntes i bilden. Förklaringen visade sig vara att alla bilder med stridsvagnar var tagna en solig dag och alla bilder utan var tagna en molnig dag. Vad systemet hade lärt sig var helt enkelt att identifiera vädret. Även om denna berättelse kanske inte är sann är den en bra illustration av hur man kan missta sig när man tränar djupa nätverk

I min egen forskning råkade jag en gång ut för något liknande när ett nätverk som skulle lära sig att reproducera inläringen hos djur svarade rätt hela tiden. Nätverket var så bra att det till och med svarade rätt i situationer som egentligen var omöjliga att avgöra utifrån indata. Efter att vi blivit otroligt imponerade upptäckte vi att nätverket utnyttjade en bugg i programmet och i själva verket hade lärt sig att bara läsa av facit, som den gav oss som svar. På sätt och vis också imponerande, men inte riktigt det som var tanken.

Uppmärksamhet

En anledning till att människor än så länge är mycket bättre på att lära sig saker än de djupa nätverken kan vara att vi är bättre på att förstå vad som är viktigt och därför kan fokusera på det. Vi vet ofta vilka detaljer som är oviktiga för att lösa ett problem och behöver därför inte lägga tid på dessa. Vi har en medfödd förmåga att uppmärksamma vissa händelser, till exempel plötsliga ljud eller synintryck. I andra fall måste vi lära oss vad som är viktigt eller oviktigt. En stor del av den mänskliga hjärnan försöker hela tiden förutsäga vad som ska hända och lär sig att undertrycka bearbetning av det väntade eller oväsentliga.

Vi blir på det sättet mer benägna att uppmärksamma det oväntade eller viktiga.

På ett liknande sätt kan man träna djupa nätverk i att fokusera på de delar av indatan som är viktiga för att lösa en uppgift. Sådana uppmärksamhetsmekanismer har framför allt använts i nätverk som översätter mellan olika språk. Man tränar nätverket genom att ge det exempel på meningar på två språk. Nätverkets uppgift är att producera meningen på det ena språket när den får meningen på det andra språket som input. För att systemet ska bli användbart vill man naturligtvis att det ska kunna översätta meningar som det inte har tränats i.

För att detta ska fungera måste systemet lära sig att ta hänsyn till ordföljd och språklig kontext. Det går inte att översätta varje ord för sig, utan översättningen av varje enskilt ord kan i princip bero på alla andra ord i meningen. Här uppstår ett problem eftersom det blir väldigt tungt att försöka använda all information hela tiden. Istället låter man nätverket lära sig vilka andra ord som är viktiga för att kunna översätta varje ord i meningen. Samtidigt som den lär sig översättningen lär den sig även att vikta orden på ett kontextberoende sätt, enligt vad som är i meningen den just nu arbetar. För det mesta tittar den bara på orden precis bredvid det som översätts, men när det behövs kan den lära sig att komma ihåg och fokusera på ett ord i meningens början. Detta är speciellt viktigt när nätverket ska översätta mellan språk med mycket olika ordföljd.

Att använda inlärd uppmärksamhet har revolutionerat djupa nätverk, som nu kan tränas mycket fortare än utan denna mekanism. Men fortfarande ligger inlärningsförmågan hos de djupa nätverken långt efter den mänskliga. Kanske kan ett ännu bättre system för uppmärksamhet vara lösningen.

Christian Balkenius är professor i kognitionsvetenskap vid Lunds universitet och forskar kring inläring, robotar och artificiell intelligens. Han leder forskarskolan inom Wallenberg AI, Autonomous Systems and Software Program - Humanities and Society (WASP-HS) som är en stor-skalig flervetenskaplig satsning på forskning kring konsekvenserna av artificiell intelligens.

Uppmärksamhet, gensvar och ansvar

TILL FRÅGAN OM UPPMÄRKSAMHETENS ROLLER I VÅRA LIV

Man bör oftare undersöka det som människorna för det mesta glömmet bort, det som de inte märker och det som betraktas som så välkänt att det inte anses värt en undersökning.

— Georg Christoph Lichtenberg

Vissa saker hos seendet förefaller oss gåtfullt, eftersom seendet i sin helhet inte förefaller oss gåtfullt nog.

— Ludwig Wittgenstein

Uppmärksamhetens brokiga mångfald av former och roller

Hos **Platon** heter det i dialogen *Theaitetos* – en diskussion om kunskapens natur och villkor – att ”det är förundran som är början till all filosofi”. Grundtanken är att ifall vår förmåga till förundran saknades, så skulle den strävan till klarsyn som bär upp en filosofisk undersökning också saknas. Vår förundran kan sålunda ses som ett uttryck för att vi står villrådigast inför det ena eller det andra, och inte vet hur eller i vilken riktning vi skall söka ett svar, och att själva reaktionen – med **Wittgensteins** välkända formulering – ”har formen: 'Jag hittar inte vägen.'” Traderingen av idén om att det mänskliga tänkandet har sitt ursprung i förundran har dock inom vår tanketradition ensidigt hållit sig till ett kunskaps-teoretiskt perspektiv. Ur detta perspektiv har vår spontana förundran i form av en oartikulerad häpnad eller nyfikenhet betraktats som en första primitiv form av kunskaps-sökande varigenom vi överhuvudtaget börjar formulera frågor om hur det ”egentligen” förhåller sig med det ena eller andra. Förundran har sålunda förknippats med okunskap, som genom inhämtandet av behövliga kunskaper kan undanröjas och få vår förundran att upphöra. Ur ett liknande perspektiv har den gängse tendensen att ensidigt betona den viljestyrda fokuserade uppmärksamheten som en förmåga att selektivt bearbeta uppmärksamhetsfältets olika objekt, medfört en reducering av den kvalitativa skillnaden mellan olika former av uppmärksamhet till en gradskillnad inom ett och samma kontinuum. Sålunda förliknas uppmärksamheten ofta vid ett justerbart strålkastarljus som selektivt utforskar omgivningen och låter oss avgöra vad som är viktigt att ta fasta på och vad vi kan bortse

från, vilket samtidigt medfört ett förbigående av att uppmärksamheten allt efter sammanhang uppvisar en växlande mångfald av mer eller mindre särpräglade former och roller som inte är återförbara på en enhetlig förmåga eller funktion.

Med den missvisande bilden av att uppmärksamhet och ouppmärksamhet är varandras motsatser på samma nivå, sammanhänger också tendensen att betrakta allt som osökt eller oförväntat tränger sig på oss och sålunda utan vår egen förskyllan får oss att tappa koncentrationen, som irrelevanta störningar som vi inte kan göras ansvariga för eftersom de står utom vår kontroll. Ett sådant synsätt gör oss glömska för det faktum att någon annan kan göra oss uppmärksamma på sådant som vi inte på egen hand skulle ha lagt märke till, liksom att det i själva verket ofta är genom andras annorlunda förhållningssätt eller reaktioner som vi kan få syn på skillnaden mellan vad vi själva fäster vikt vid och vad som är angeläget i en given situation. I den meningen kan alltså uppmärksamheten också bestå i att låta oss vägledas av andra, eller att ta vara på sådant som osökt väcker vår uppmärksamhet – inte att förglömma att även misstag kan leda till att vi upptäcker någonting osökt som öppnar nya möjligheter. Tilläggas kan att den inom psykologin gängse distinktionen mellan en stimulusstyrd och en målstyrd uppmärksamhet (eller mellan en ofrivillig och frivillig uppmärksamhet) på det hela taget förbigår frågan om vår ansvarighet för vad vi riktar vår uppmärksamhet på och det sätt på vilket vi gör det, liksom också frågan om vad vi gör av det som oväntat väcker vår uppmärksamhet.

Det är visserligen lätt att finna exempel där vi självmant riktar och för en kort stund eller en längre tid håller kvar uppmärksamheten på det ena eller andra, som när vi söker efter någonting vi förlagt, kontrollerar att vi har börs och nycklar med oss, ser till att vi kommer i tid till ett avtalat möte eller håller ett vaksamt öga på trafiken när vi kör, där uppmärksammandet är ett (mellan)led i utförandet av en annan uppgift eller målsättning. Men det är inte heller svårt att finna andra slags exempel, som att engagerat följa med en fotbollsmatch, försjunka i betraktandet av

Göran Torrkulla kritiserar idén om uppmärksamhet som ett enhetligt fenomen där den fokuserade uppmärksamheten fungerar som måttstock. Istället betonar han uppmärksamhetens brokiga mångfald: hur den alltid rymmer både en spontan mottaglighet för vår omgivning och våra spontana gensvar på andra människor, en mångfald som inte låter sig återföras på en allmängiltig formel som vi alla kan utgå från och vara eniga om.

ett konstverk eller att under en promenad stanna upp och beundra landskapet, där det vi ägnar vår uppmärksamhet åt inte utgör ett led i någon annan uppgift eller verksamhet, och inte heller låter sig återföras vare sig på en bestämd förmåga eller en entydig funktion. Likaså visar det faktum att vi aktar oss för att bränna fingrarna när vi tar ut någonting ur ugnen, ser oss för när vi plockar upp skärorna efter en sönderslagen fönsterruta, handskas försiktigt med en vass kniv eller nogsam avhåller oss från att komma i kontakt med giftiga ämnen, där det handlar om att lägga märke till någonting som vi vill undvika, att uppmärksamhetens olika former inte bildar ett kontinuum med härledbara övergångar från den ena formen till den andra, utan allt efter sammanhang kvalitativt skiljer sig från varandra såväl till sin innebörd som till sina roller.

Att uppmärksamheten inte bara har en funktionell sammanhangsbundenhet som till exempel i valet av och hanteringen av ett verktyg i ett bestämt syfte, utan också kan ha en relationell innebörd av en helt annan karaktär, framgår tydligt när vi tänker på vårt umgänge med varandra, som till exempel att besvara en hälsning eller ett leende, att vara vaket närvarande i ett samtal, att vaksamt följa med vad barnen gör på simstranden, att ge en hjälpsam hand, att göra ett sjukbesök eller att komma ihåg någons födelsedag, varigenom vi på olika sätt visar vårt intresse för eller omsorg om varandra. I samtliga fall föreligger en vaket rörlig gensvarsberedskap som i många fall innefattar att vi i olika situationer också axlar ansvaret för oväntade krav som vi ställs inför. Härvid är det viktigt att komma ihåg att det oberoende av om vi själva blir medvetna om eller av andra klandras för att vi i något avseende har visat en bristande uppmärksamhet eller underlåtenhet att ta hänsyn till andra, allt efter sammanhang kan beskrivas på olika sätt som till exempel att vi tanklöst försummat andra, varit okänsliga, hänsynslösa eller rent av likgiltiga för allvaret i en annans belägenhet. Att sådana beskrivningar inte är neutrala, utan används som uttryck för kritik, innebär inte att innebörden av sådana beskrivningar för att vara meningsfulla måste kunna återföras på ett synsätt som vi

Att uppmärksamheten inte bara har en funktionell sammanhangsbundenhet som till exempel i valet av och hanteringen av ett verktyg i ett bestämt syfte, utan också kan ha en relationell innebörd av en helt annan karaktär, framgår tydligt när vi tänker på vårt umgänge med varandra...

alla är eniga om, utan visar istället att vi alltid handlar ur ett mer eller mindre bestämt perspektiv som uttrycker hur vi själva förhåller oss till den person, sak eller situation som är i fråga, vilket innebär att vi som enskilda individer är ställda inför en samvetsfråga som ingen annan kan axla i vårt ställe.

Eftersom det är omöjligt för oss att samtidigt ha ögonen överallt eller att i ett enda ögonkast se allting, liksom vi inte heller hur länge som helst kan hålla kvar koncentrationen på en och samma sak, finns det alltid någonting som går oss oförmärkt förbi. Och oberoende av vad vi riktar vår uppmärksamhet på eller vad som än väcker den, träder vissa saker i förgrunden medan andra förblir i bakgrunden och sålunda undgår vår uppmärksamhet. I den meningen är det inte ett misstag att vi inte lägger märke till allting, vilket i själva verket skulle innebära att vi inte alls lade märke till någonting. Vi kan inte heller klandras för en bristande uppmärksamhet om vi inte varit i tillfälle att lägga märke till någonting, som till exempel om det varit för mörkt för att överhuvudtaget se någonting, medan det däremot kan finnas utrymme för klander där inga oöverkomliga hinder föreligger. Frågan om vad som skall betraktas som ett sådant hinder är dock ofta en del av själva problemet, vars klarläggande försvåras av att uppmärksamhetsfältet inte har några på förhand givna gränser eller överhuvudtaget entydigt kan bestämmas. En annan svårighet består i accepterandet av att vi i ett eller annat avseende förbisett eller rent av varit blinda för att våra egna förutfattade meningar skynt eller förvrängt vår förståelse av själva situationen och dess krav. I den meningen handlar ett skifte av fokus inte om en övergång från ouppmärksamhet till uppmärksamhet, utan istället om att en form av uppmärksamhet ger plats för en annan form av uppmärksamhet som öppnar ett annat perspektiv med en annan innebörd.

Uppmärksamhet, vana och minne

Jag stod inne på tågstationen fullt upptagen med att på informationstavlan kontrollera avgångstid och spår, när jag bakom mig plötsligt hörde någon ropa mitt namn. Jag vände mig snabbt om, och min sökande blick möttes av ett leende och bekant ansikte. Medan min uppmärksamhet var riktad mot informationstavlan, var allt det som samtidigt pågick omkring mig för stunden reducerat till en oartikulerad bakgrund. Ropet fick mig att rikta min uppmärksamhet från det jag höll på med mot ett annat håll, och när jag vände mig om öppnades ett nytt uppmärksamhetsfält, där den sökande blicken upptäckte det bekanta ansiktet. Även om jag genast som jag vände mig om skulle ha märkt att ropet gällde en annan människa med samma namn och att jag i den meningen misstagit mig, så visar detta att uppmärksamheten inte bara består i en viljestyrd fokusering, utan också i en gensvarsberedskap på sådant som på ett eller annat sätt påkallar min uppmärksamhet. Att reagera på ett varningsrop som vill rikta vår uppmärksamhet på någonting som vi inte själva lagt märke till, är ett talande exempel på en sådan gensvarsberedskap.

Det faktum att våra mellanmännsliga relationer och reaktioner på varandra sträcker sig över ett brett och starkt varierande register, innebär också att angelägenheten och innebörden hos de frågor vi ställer är lika skiftande som de olika livssammanhang där de ställs och besvaras.

På det hela taget är vi alla bekanta med att någonting plötsligt avleder vår uppmärksamhet och får oss att tappa koncentrationen på det vi för tillfället håller på med, vilket i vissa sammanhang rent av kan få skadliga följder. Men vi kan också välkomna ett avbrott och till exempel ta en paus, för att sedan återgå till det vi höll på med. I den meningen hör övergången från en form av uppmärksamhet till den annan – liksom deras dynamiska växelverkan – till livets vardag, liksom också att vi ständigt är utsatta för att någonting oförutsett kan dra till sig vår uppmärksamhet. Det finns också skäl att komma ihåg att enskilda individer i lika hög grad kan vara uppmärksamma även om de inte lägger märke till samma saker, och att skillnaden mellan dem sålunda inte består i att den ena är uppmärksam och att den andra är ouppmärksam, utan i att de har olika uppfattningar om vad som är angeläget och vad som är ovidkommande, vilket ytterst kan innebära en oenighet om själva situationen och vad som kunde betraktas som möjliga alternativ. Härvid ligger svårigheten ofta i benägenheten att vid konfrontationen med ståndpunkter och uppfattningar som står i strid med det egna synsättet, förebrå motparten för att inte vara tillräckligt uppmärksam eller rent av blind för situationens krav, istället för att överväga brister i det egna synsättet.

I våra dagliga verksamheter och därmed förbundna vanor och levnadsmönster finner vi oss vanligen så hemvant tillrätta, att vi lätt bortser från – eller snarare helt enkelt inte behöver beakta – andra möjliga tillvägagångssätt. Men våra hemmastadda och följsamma vanor som fullgör sina praktiska uppgifter kan också genom själva upprepningen förvandlas till en avtrubbande rutinmässighet, som läser vår uppmärksamhet i en invandhet som ibland kan spela oss tillfälliga spratt, som till exempel att vi i ett oväntat sammanhang inte känner igen en bekant, eller att våra förväntningar så att säga tar oss i bakhåll när vi på perrongen i en främmande människa ser den vi väntar på, liksom också när vi betraktar ett nog så bekant föremål ur ett ovanligt perspektiv och inte genast känner igen det. Man kunde kanske här tala om en invandhetens närsynthet, som gör oss benägna att ta för givet att det inte finns

någonting nytt, eller åtminstone ingenting viktig, att upptäcka i det som vi ständigt har inför ögonen.

Men samtidigt finns det skäl att komma ihåg att ett kunnigt utövande av en verksamhet – till skillnad från nybörjaren som hakar upp sig på eller glömmer bort enskilda moment i utförandet – innebär att vi inte hela tiden behöver tänka efter hur vi skall gå tillväga, utan istället låter oss med en genom övning förvärvad spontanitet smidigt följa upp situationens krav på ett sätt som rent av kan ge uppmärksamheten ett friare spelrum. I den meningen står en rörligt vaken uppmärksamhet i en produktiv växelverkan med vana och minne, vilket gör oss mottagliga för nya krav som oväntade eller förändrade omständigheter ställer oss inför. Sålunda kan handlingar som utförs med vanans förvärvade spontanitet inte reduceras till en slags avart av fullt avsiktliga och målinriktade handlingar.

Gensvarsberedskap och ansvar

Jag har ovan fört fram tanken att en vaket rörlig uppmärksamhet består i en existentiellt konstitutiv och spontan gensvarsberedskap som går djupare i oss än vilja, val och beslut, och sålunda att vi hela tiden på många olika och mer eller mindre påtagliga sätt berörs av varandra och världen omkring oss. Jag har också försökt lyfta fram att en i ett visst syfte riktad uppmärksamhet står i en dynamisk växelverkan med en spontan mottaglighet för sådant som oförmodat och osökt drar till sig vår uppmärksamhet, men också för andras ingrepp, anvisningar eller varningar, vilket innebär att vårt handlande inte enbart styrs av vår egen avsiktligt fokuserade uppmärksamhet, utan konstitutivt innefattar våra spontana gensvar på varandra och olika konkreta omständigheter. Man kunde härvid tala om uppmärksamhetens mottaglighetsdimension, som visar att den fokuserade uppmärksamhetens läsning vid ett förment neutralt betraktarperspektiv stympar och förvränger frågan om uppmärksamhetens roller på ett sätt som tenderar att åsidosätta dess mellanmännsligt relationella karaktär och härigenom dess etiska eller ansvarsmässiga dimension.

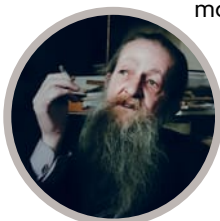
Jag berörde ovan att uppmärksamhetens gensvarskaraktär tydligt framkommer i vårt umgänge med varandra, och vill här särskilt framhålla att växlingen mellan att turvis tala och lyssna i samtalets möte ansikte mot ansikte, liksom växlingen mellan en flyktigt återkommande ögonkontakt och att låta blicken glida förbi den andres ansikte mot någonting i omgivningen, varken innebär en växling mellan uppmärksamhet och ouppmärksamhet eller en övergång från ett förhållningssätt till ett annat. Ett möte ansikte mot ansikte måste inte resultera i en ömsesidigt tillvänd uppmärksamhet, men får ändå sin innebörd såväl av relationen mellan parterna som av själva situationen i fråga.

I detta sammanhang anmäler sig inte bara vikten av att beakta den betydelsefulla skillnaden mellan hur vi förhåller oss till varandra (liksom till andra levande varelser) och till de livlösa tingen, utan också den ofrånkomliga omständigheten att den mening vi som

enskilda individer ser i det vi tänker, säger och gör, formas inom ramen för de möjligheter som den konkreta vardagliga livsvärldens komplexa helhet tillhandahåller. Det faktum att våra mellanmännsliga relationer och reaktioner på varandra sträcker sig över ett brett och starkt varierande register, innebär också att angelägenheten och innebörden hos de frågor vi ställer är lika skiftande som de olika livssammanhang där de ställs och besvaras. De möjligheter och krav som möter oss i den gemensamma livsvärldens vardag ställer oss samtidigt inför olika möjligheter vad gäller gott och ont, och härigenom också inför moraliska krav och svårigheter.

Den vedertagna tendensen att dra en förment skarp gräns mellan avsiktliga och oavsiktliga handlingar, liksom att betrakta oss som fullt ansvariga endast för våra avsiktliga handlingar, men däremot inte för handlingar som står utanför viljans kontroll, har bidragit till en ensidig och intellektualiserande betoning på den fokuserade uppmärksamheten och dess selektiva roll. Den abstrakta polariseringen mellan att vara uppmärksam och ouppmärksam – med den ostört fokuserade uppmärksamheten som måttstock – har gjort oss benägna att bortse från att den fokuserade uppmärksamheten kan visa sig vara riktad åt fel håll, att vi kan stirra oss blinda på någon detalj, eller att någon annans påpekande kan få oss att inse att det fanns mer att se i det vi hade för ögonen. Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att de olika sätt på vilka vi intresserar oss för och berörs av varandra och livsvärldens brokiga mångfald av föränderliga företeelser, ständigt i olika avseenden – och ofta samtidigt – pochar på vår uppmärksamhet. I den meningen är sökandet efter en enhetlig funktion, en på förhand given entydig gräns mellan vad som kan uppfattas som ett uppmärksam eller ouppmärksam beteende, eller en given hierarki mellan uppmärksamhetens olika former, en illusion. Och lika omöjligt som det är för katten att fånga sin egen svans, lika litet kan vi klarlägga uppmärksamhetens roller i våra liv genom att vid riktandet av vår uppmärksamhet på ett eller annat, samtidigt försöka rikta den inåt för att få syn på den egna uppmärksamheten.

Istället borde vi vända blicken mot varandra och det nätverk av relationer och verksamheter som bär upp den gemensamma livsvärldens vardag, och ta fasta på att uppmärksamhetens sammanhangsbundna och relationella karaktär också innefattar frågan om hur våra ställningstaganden och handlingar på olika sätt påverkar våra medmänniskors liv, och sålunda också frågan om vår ansvarighet inför varandra. Härigenom ställs vi inför uppgiften att ta ställning till vad vi helhjärtat inför oss själva och andra kan stå för i våra egna liv – en samvetsfråga som ingen annan kan axla i vårt ställe, och som sådan en uppgift som såväl kräver modet att ta till oss tillvaron sådan den möter oss, som tålmodet att från fall till fall låta uppgiften själv visa vägen.

Göran Torrkulla
är filosof och konstnär.

Uppmärksamhetsekonomin,
informationskriget
och den
nykorporativistiska
världsordningen

Man skulle kunna säga att det varit en uppsättning tekniska faktorer och infrastrukturer som skapat villkoren för den moderna människan: bensen med dess extrema energitäthet, kvävegödselmedel, elektromagnetiska spolar, antenner, katodstrålerör, transistorer och så vidare.

För att parafrasera teknikfilosofen **Bruno Latour**: utan teknik vore vi människor nakna och oskyddade mot elementen – och därtill hade vi, som babianerna, ideligen tillgripit våld i stället för att manifestera maktrelationer och sakförhållanden i handfasta artefakter i vår byggda omgivning. Somliga tekniker är synliga och konkreta (till exempel apparater och fordon), andra mindre synliga (till exempel internetkablar, radiolänkar och kopplingsstationer). Somliga tekniker är mer kulturella än materiella, inte minst sådana som inräknas i det numera breda begreppet "medier" (till exempel mjukvaror och språkliga kulturtekniker såsom hashtaggar, statusuppdateringar och emojis). En rad tekniker har alltså blivit omistliga men passerar samtidigt obemärkt. Likt kläderna vi bär, blir tekniken en "andra natur" av byggd tillvaro runtom oss.

Vad som hänt under min egen livstid är att det skapats ytterligare en rad illusionsakter i de väldigt konkreta moderna assemblage som vi alla lever i. På samma sätt som den automatväxlade bilen döljer för sin förare att den egentligen har växlar (då den egentliga växlingen sker utom förarens synhåll) har mycket av den nya medietekniken byggts för att dölja liknande sorteringsprocesser och mekanismer; de ligger så att säga bortom åskådarens horisont, dolda "under huden" på många av de appar och medietjänster som många tagit för vana att använda.

Vi lever därför i en medierad verklighet där de som producerar tekniken ser som sin uppgift att exponera mediepubliken för maximalt mycket av det medieinnehåll som produceras, medan det samtidigt inte får bli allt för uppenbart att sådan exponering sker. Eventuella urval och baktankar bakom exponeringen ska vara så obemärkta för publiken som möjligt. Tänker man närmare på saken inser man att detta dubbla illusionsnummer i själva verket är helt centralt för de avgörande medieinfrastrukturella teknikföretagen i vår tid.

De globala plattformsgiganternas tidsålder

Google, Facebook, Apple, Amazon, Microsoft – gigantiska korporationer. De väst- och ostindiska kompanierna för vår digitaliserade tidsålder. Det är uppenbart att dessa företag medierar miljontals användares kognitiva uppmärksamhet. Därmed villkorar och rentav kontrollerar företagen betydande delar av människors erfarenhetsbaserade livsvärld. Utöver dessa infrastrukturella jättar har vi en rad icke lika monumentala men alltjämt mycket stora digitala företag som på

kort tid även de kommit att sätta den konventionella medieekonomin på ända: Netflix, Spotify, Disney+, *undsoweiter*.

Det är lätt att känna svindel, att dras med i den kollektiva berusningen kring dessa medietekniska assemblage som på otroligt kort tid blivit norm och närapå en "andra natur" för kanske majoriteten av planetens invånare. För mig som medievetare har det därför nästan blivit ofrånkomligt att förankra mig själv i brusets absoluta motsats. Likt den redan nämnde teknikfilosofen, vår gode Latour, har jag på senare tid kommit att inse vikten av att bibehålla en jordbundenhet, en konkretion, där jag står utanför och betraktar på avstånd. Detta inte minst eftersom vi samtidigt är mitt uppe i en planetär massdöd och våldsam ekologisk omvandling från ett normaltillstånd till ett annat, helt okänt. Mot bakgrund av detta är det fascinerande men samtidigt en aning nedslående att på avstånd betrakta världens larm och oväsen.

Synlighet i sociala medier sker ju i ständig konkurrens, användare emellan, där plattformsföretaget på monopolistiskt vis har total makt att styra hur sorteringen, filtreringen, klassificeringen och rankingen av det sociala fältet ska ske. Medieforskare som **Taina Bucher**, **Sarah T. Roberts** och **Tarleton Gillespie** har utforskat hur detta går till, och vilka möjliga konsekvenser det tycks ha för både mediepubliker och konventionella medieföretag som vill nå ut även i sociala medier. Det får förstas enorma konsekvenser även för forskare och tillsynsmyndigheter, eftersom vad som får lov att synas enligt plattformsföretagen också determinerar vad forskare och tillsynsmyndigheter överhuvudtaget kan se.

Det bör till exempel nämnas att topplistan på de Facebookinlägg med flest interaktioner i USA varje dag domineras av högerextrema proffstycare som **Ben Shapiro** och **Sean Hannity**. Även om många förmodligen inte håller med dessa tyckare, får innehåll av detta slag många interaktioner vilket är lukrativt för plattformen. Men det sker givetvis ständigt otroligt mycket annat på en myllrande global plattform som Facebook. Även om den högsta toppen domineras av denna typ av diskurs, så *kanske* det vägs upp av en lång rad inlägg i andra ändar av det politiska spektret, inlägg som förvisso inte presterar lika bra men som

Kontrasten mellan den känsla av överblick som plattformarna ger och den egentliga slumpmässighet med vilken informationen brusar är påtaglig.

sammantaget, när tusen olika inlägg adderas till varandra, skapar en kritisk massa. Det graverande är att ingen utanför Facebooks väggar vet hur det förhåller sig, eller ens tillåts veta. (Och inom företagets väggar är jag inte så säker på att man bryr sig tillräckligt mycket.) Vår kunskap om vad som egentligen cirkulerar skulle kunna kompletteras avsevärt om analytiker och forskare fick tillgång till finkorniga data gällande hur inlägg och Facebooksidor presterar, vilket Facebooks analysverktyg dock inte möjliggör – ofta med skälet att det rör sig om en affärshemlighet. Man kan för övrigt fråga sig varför inte ens annonsörerna sätter starkare blåslampa på Facebook, varför de inte kräver bättre redovisning för hur väl olika Facebookinlägg och annonser egentligen presterar – det borde ligga i annonsörernas intresse att inte betala för mer än vad de egentligen får.

Även om vi inte bör förvänta oss objektivitet eller noggrannhet i vad de sociala medieplattformarna lyfter fram, till exempel i deras urval av ”trendande innehåll” eller flöden, så finns trots allt en markant skillnad mellan vad användare förväntar sig att kunna se och vad plattformsföretagen tycker att användare ska se. Felet är kanske att tro att vad en algoritm presenterar skulle vara objektivt representativt för det stora folkflertalet redan från början.

Kontrasten mellan den känsla av överblick som plattformarna ger och den egentliga slumpmässighet med vilken informationen brusar är påtaglig. Föreställ dig den enorma skalan, i kombination med hastigheten och de dynamiska effekter som uppstår när tusentals, rentav miljontals individuella beteenden läggs samman. Vi måste föreställa oss en nästan otänkbar grad av komplexitet. En medieforskare som funderat närmare på detta är **Matthew Hindman**, som i boken *The Internet Trap* gör upp med några av de bestående myter om internet som lever kvar sedan nätets tidigare utvecklingsstadier. Det är inte längre så att ”vem som helst” kan synas. För att sticka ut ur bruset behöver du numera ha en rejäl budget, alternativt liera dig med specifika nyckelpersoner (”influencers”) i nätverken. Rader av faktorer har sedan länge gjort att nätet industrialiserats och, till viss del, även militariserats. Och en kort utblick i världen tyder på att denna militarisering just nu vinner allt snabbare mark.

Det nya informationskriget

Medievetenskapens andlige fader, **Marshall McLuhan**, förutspådde redan 1968 att det kommande världskriget skulle vara ett informationskrig där krigföringen var gerillaliknande och gränsen mellan militärt och civilt deltagande var suddig. Det är nu uppenbart att rader av stater och andra aktörer utövar inte bara samordnade desinformationskampanjer (till exempel så kallad ”astroturfing” och ”gaslighting” där falska

medborgerliga vittnesmål planteras) utan även direkta informationstekniska angrepp på nyckelpersoner (dissidenter, journalister och så vidare) i syfte att tysta dem. På många sätt är det techföretagens affärsmodeller och den bristande transparens jag nämnde ovan som öppnat upp för detta: det finns starka generella incitament till att tjäna pengar på desinformation på digitala annonsmarknader. En skuggindustri existerar där oetiska företag tjänar pengar på att påverka valrörelser och sprida fejknyheter på uppdrag av klienter som genom att avhända sig själva grovgörat kan två sina händer och låtsas vara oskyldiga. Märkliga PR-firmor lyckas få naiva influencers att sprida propaganda och direkta lögnar. New York Times visade nyligen på kopplingar mellan sådana kampanjer och regeringsnära aktörer i länder som Kina, Indien, Brasilien, Mexiko, Egypten, Bolivia och Venezuela – medan företagen som utför själva kampanjerna ofta har kopplingar till länder som Ryssland, Israel och Bangladesh.

Det är nu uppenbart att rader av stater och andra aktörer utövar inte bara samordnade desinformationskampanjer utan även direkta informationstekniska angrepp på nyckelpersoner i syfte att tysta dem.

En ny generation auktoritära ledare – **Viktor Orbán, Narendra Modi, Rodrigo Duterte, Vladimir Putin, Jair Bolsonaro, Jarosław Kaczyński, Recep Tayyip Erdoğan, Alexander Lukashenko, Donald Trump**, *undsoweiter* – har anammat en strategi för att konsolidera sitt styre så länge det bara går: man upprätthåller skenet av demokrati, inklusive till synes fria val och parlament, samtidigt som man försöker säkerställa att dessa egentligen inte fungerar, att flera av de egentligt avgörande komponenterna i det demokratiska maskineriet sätts ur spel. Fabricerade informations- och medieflöden är centrala för att denna strategi ska fungera, och i regel måste det kleptokratiska kottieriet i det ledande etablissemanget ha möjlighet att direkt manipulera både etablerade massmedier och sociala medier. Det handlar inte om att helt uppenbart försöka censurera eller tysta meningsmotståndare (även om det förstas också förekommer, dock i det fördolda); strategin är snarare att överösa nätet med mängder av inbördes motsägelsefulla berättelser och utsagor, i syfte att skapa tvivel och urholka tillit bland medborgarna. När sådana metoder sedan väl är etablerade tenderar de att utnyttjas även som strategiska verktyg för allahanda inrikes- och utrikesrelationer, ja rentav som geopolitiska maktmedel.

Ta Indien som exempel. Sajten *India Vs Desinformation* framstår som en neutral källa som faktakontrollerar nyhetshistorier, men syftar i själva verket under denna yttre fasad till att misskreditera nyheter som är ogynnsamma för premiärminister Modis regering – inte minst vad gäller dess hantering av Covid-19. Precis samtidigt som detta uppdagats har regeringen fått stark kritik av det internationella samfundet dels för att försöka censurera Twitter och Facebook, dels för att vara en av de många regeringar som anlitat den israeliska spionprogramvaran Pegasus för att på bred skala spionera på journalister, folkvalda, tjänstemän, rättsväsende, forskare och aktivister. Länder som Saudiarabien har påkommit med att utöva liknande spionage och terror mot journalister – **Jamal Kashoggi** var en av dem, glöm aldrig hans namn. Även länder som Ungern, Mexiko, Marocko och Förenade Arabemiraten förekommer i den läckta listan på det israeliska företags kunder.

Just grävande journalister i synnerhet är något som är en nagel i ögat på antidemokrater och falskspekulande makthavare. Nyligen uppdagade västerländska journalister hur Kina bedriver informationskampanjer i syfte att mörka den etniska rensning som pågår i Xinjiang-provinsen. Över 3000 olika videoklipp där kinesiska medborgare förnekar övergrepp och lovsprisar regeringens aktioner har lagts ut på internet. Kinas regering står också bakom ett nätverk av sociala mediekonton som används för att sprida desinformation om uigurerna. Här används en handfull influencers som nickedockor – de poserar som vanliga resebloggare och påstås vara vanliga uigurer i Xinjiang.

Journalistikens och massmediernas fortsatt fundamentala roll

Journalistiken – med dess anspråk på sanningsenlighet, tillförlitlighet, legitimitet och oberoende – är och förblir en central aktör i de globala maktkamperna om medborgarnas uppmärksamhet. Journalistiken är central även för den medborgerliga förankringen av narrativ som kan gynna somliga politiska strömningar och missgynna andra. I en mer kulturellt bekant kontext som den engelskspråkiga är det till exempel uppenbart att massmediala aktörer som amerikanska Fox News har tilltagit i popularitet och samhällligt genomslag under de senaste 20 åren. Även här är affärsmodellen att bedriva en form av väldigt partisk åsiktsförmedling under den förment ”neutrala” flagg som nyhetsjournalistiken traditionellt har förknippats med. I många av de stora massmedierna, världen runt, har gränsen mellan kommentar/samhällsanalys och ”rak” återgivning av nyhetsberättelser kommit att bli allt suddigare – i synnerhet i de tv-kanaler och tidningar som driver en starkt högerpopulistisk agenda. Detta får i sin tur dynamiska effekter även på de sociala medierna, då majoriteten av det som återcirkuleras i sociala medier tenderar att vara massmedialt skapade inslag. Det är mycket troligt att det finns en koppling mellan hur populära enskilda chauvinistiska nyhetsmedier är i olika länder och den motsvarande konservativa politiska utvecklingen i respektive land.

Det blir alltmer uppenbart att de verkligt maktbärande aktörerna i den digitala uppmärksamhetsekonomin är de gigantiska techföretagen.

Tyvärr är detta oerhört svårt att mäta på ett stringent sätt, och det finns därmed alldeles för få komparativa studier på området.

I USA har det nu gått så långt att det ena av de enda två regeringsbärande partierna urartat till att helt öppet underkänna den demokratiska processen och oförsonligt vägrar öppna upp för en utredning av det kupp försök som ägde rum tidigare i år. Givet en sådan utveckling blir de konventionella massmediernas besatthet av ”politics-as-usual” (att skildra politiken som en tävling) och ”two sides” (att oavsett den ena sidans extremism utmåla två trätande parter i en konflikt som ekvivalenta) en hämsko för att kunna hantera detta skeende. Liknande saker har hänt tidigare i historien; på 70-talet skildrades ultravänstern som en ekvivalent meningsmotståndare till den politiska centern, på snarlikt sätt som ultrahögern idag skildras som ekvivalent motståndare till den politiska centern. Och på liknande sätt tillåts vetenskapsfientliga klimat- och vaccinförnekare framstå som ekvivalenta jämfört med sina respektive meningsmotståndare.

En ny informationskapitalistisk-korporativistisk ordning?

Det blir alltmer uppenbart att de verkligt maktbärande aktörerna i den digitala uppmärksamhetsekonomin är de gigantiska techföretagen. Men det finns likaledes ett globalt uppkopplat kotteri av mycket inflytelserika kleptokrater med grund i mer 1900-talsbaserade korporativa intressen (fossil- och energiindustrier, råvaruindustrier, verkstadsindustrier och så vidare) vars maktkoncentration och konsolidering nu är på historiskt skyhöga nivåer. Förmodligen förklarar detta mycket av den nya antidemokratiska högerpopulism som vi ser de yttre manifestationerna av i rader av länder. Grävande journalister och aktivister (se till exempel Panama Papers och andra läckor uppdagade av grävande journalister, eller för den delen informationen om nyssnämnda Pegasus) har uppdagat tydliga länkar mellan ljusskygga aktörer som sprider desinformation (lobbyister, tankesmedjor, PR-byråer), märkliga finansiella konstruktioner (skalbolag, offshorebolag), gangsters och regeringar. Trump-eran bjöd på så många nyheter om detta att många än idag inte hunnit smälta omfattningen och djupet av korruptionen. Majoriteten av de fastighetstransaktioner som gjordes av Donald Trump efter att han blev nominerad till presidentkandidat innebar försäljning till skalbolag – vars ägare är hemliga, men där otaliga kopplingar finns till regimer världen över. Minst ett dussin personer med kända eller förmodade kopplingar till den ryska maffian hade kontrakt, bodde i eller bedrev kriminell

verksamhet *inuti* Trump Tower. **Sarah Kendzior**s bok *Hiding in Plain Sight* är obligatorisk läsning om detta.

Utifrån detta skådar jag tre centrala frågor. Utöver den primära, skriande frågan om akut systemskifte – givet att fossilkapitalismen bokstavligen lever på lånad tid – blir förstas frågan om medborgerligt medbestämmande högradigt aktuell. Här ger Matthew Hindmans nyktra analys av informations- och medielandskapet anledning till att mildra den optimistiska impuls som möjligen fanns innan den stora finanskraschen 2008, där hoppfulla internetoptimister ropade att "alla kan vara med". Det är snarare så att internet möjliggör fantastiska möjligheter till verklig upplysning för de få som vet hur man orienterar sig – men samtidigt fungerar som en enorm malström av desinformation för enorma skaror av människor. Och det faller då, som ofta i historiens gång, på i praktiken relativt små men medialt kunniga och kognitivt högpresterande grupper av eliter att förmedla evidensbaserade och kloka insikter till det större folkflertalet. I en värld av techjättar och kleptokrater blir detta dock en kryssning mellan Skylla och Karybdis: oräkneliga kloka personer som kunde blivit fantastiska demokratiska ledare fastnar i högvälönad men bakbunden lyxtillvaro i de stora korporationernas tjänst, medan oräkneliga kloka personer i andra delar av världen beläggs med munkavle eller manövreras ut i periferin av kortsiktiga kleptokrater.

Det finns en tredje, avslutande fråga: finns det trots allt en maktdelningsprincip mellan dessa Skylla och Karybdis – och kan den på något märkligt sätt trots allt fås att verka till det stora folkflertalets fördel? Fungerar den enorma maktkoncentration som Facebook, Google och de övriga techföretagen uppvisar inom vad vi kan kalla 2000-talets kapitalism som en motvikt till det gamla, trötta och uppenbarligen alltmer kleptokratiske kottieriet av 1900-talskapitalister? Ytligt sett är ju de nyare kapitalisterna väldigt måna om att framstå som demokratiskt och etiskt legitima, och de är inte bundna till den geopolitiska häxkittel som fossilberoendet kommit att binda kleptokraterna vid. Vi kan ta Facebook som exempel: samtidigt som företaget kan berömmas för att numera publicera detaljerade rapporter om desinformationskampanjer som blir påkomna ombord på plattformen, så kan sociala medieföretag i grunden sägas bidra till att förvärra situationen, då plattformarnas utformning och annonseringsmodeller trots allt är byggda för att gynna just konfliktsökande och polariserande innehåll. Som sagt möjliggör de inte oberoende forskning om vad som sker på deras plattformar. Just nu sker emellertid en riktigt intressant vändning i amerikansk konkurrenspolitisk reglering, där akademiker som står nära Hindmans kritiska och klarsynta linje, såsom **Tim Wu** och **Lina Khan**, bereds centrala roller i arbetet mot digitala monopol – så vi kan vänta oss betydande reformer och kanske rentav en uppstyckning av Facebook i framtiden. Även EU har sedan länge intagit en tuff regleringspolicy på området.

Samtidigt finns inget som säger att en offensiv, progressiv, klimataktivistisk aktör inte kan använda den

digitala plattformsinfrastrukturen till sin fördel. Fenomenet **Greta Thunberg** kan sägas vara just den typ av oväntade, planetärt avgörande och uppmärksamhetsriktande vektor som blir fullt logisk givet den dysfunktionella världsordning som den tar spjörn mot. I detta avseende – när det alltså gäller folkligt drivna mobiliseringar "från botten upp" – är de stora medieinfrastrukturellt bärande techjättarnas algoritmer faktiskt neutrala.

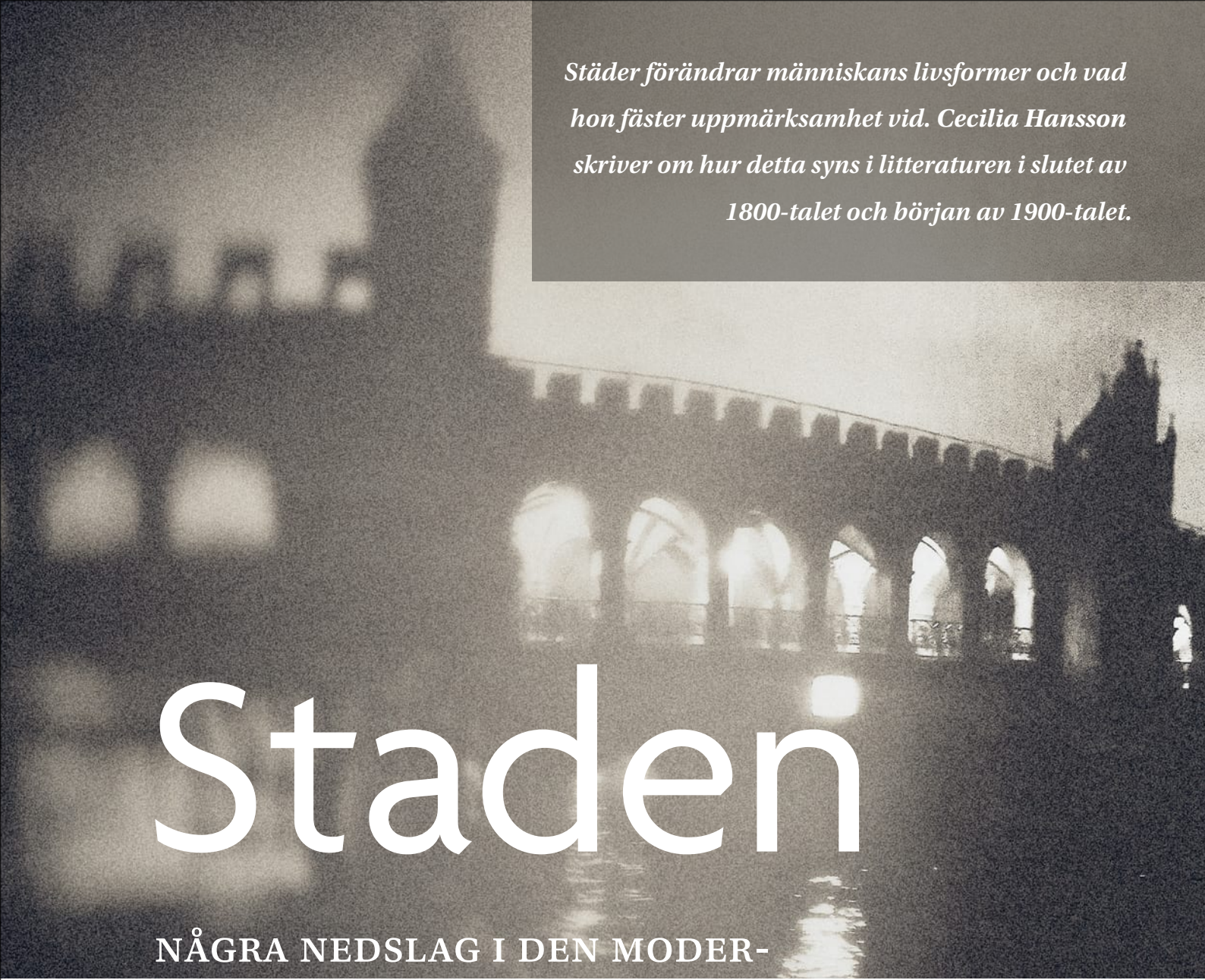
Men i det stora hela är varken techjättarnas paradigm eller den gamla medieekonomin neutrala i och med att bägge system fortfarande är beroende av annonsörernas samtycke – och därmed fossilkapitalismens bevarande. Finns det en blind fläck i de annonsberoende medierna är det just detta: de tillåter all möjlig sorts kritik, utom kritik mot systemet i sig självt. Vi har under de senaste decennierna sett enorma framsteg, världen över, vad gäller så kallade identitetspolitiska landvinningar (uppdagandet av orättvisor baserade på icke självvalda gruppstillhörigheter såsom kön, sexualitet, etnicitet och så vidare) medan vi såsom grodorna i den berömda metaforen gradvis kokar oss själva i en kapitalistisk häxkittel av extraktion–konsumtion–förbränning till tidernas ände. Medierna kommer aldrig att ensamt kunna lyfta oss ur denna kittel så länge deras existensberättigande är att agera projektyta för det oupphöriga kapitalistiska, materiella begäret efter mer, nyare, större.

Jonas Andersson Schwarz är docent i medie- och kommunikationsvetenskap vid Södertörns högskola. Han har skrivit om medier och digitalisering i en rad sammanhang, bland annat skönlitterärt i boken Framtiden (tillsammans med Eric Schüldt, 2011) och policyorienterat i Plattformssamhället (2019).

Källor

- Bachmann, P., M. Eisenegger, D. Ingenhoff. 2021. "Defining and Measuring News Media Quality: Comparing the Content Perspective and the Audience Perspective". *The International Journal of Press/Politics*, mars 2021. DOI 10.1177/1940161221999666
- Fisher, M. 2021. "Disinformation for Hire, a Shadow Industry, Is Quietly Booming". *New York Times*, 25 juli. <https://www.nytimes.com/2021/07/25/world/europe/disinformation-social-media.html>
- Hindman, M. 2018. *The Internet Trap – How the Digital Economy Builds Monopolies and Undermines Democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- McLuhan, M. & Q. Fiore. 1968. *War and Peace in the Global Village*. London: Bantam.
- Michel, Casey. 2019. "The Trump Organization's problem with possible money laundering". *Think Progress*, 8 maj. <https://archive.thinkprogress.org/here-are-the-kleptocrats-and-crooked-foreign-politicians-who-vested-in-trump-properties-460093120e48/>
- Unger, Craig. 2019. "Trump's businesses are full of dirty Russian money. The scandal is that it's legal". *Washington Post*, 29 mars. https://www.washingtonpost.com/outlook/trumps-businesses-are-full-of-dirty-russian-money-the-scandal-is-thats-legal/2019/03/29/11b812da-5171-11e9-88a1-ed346f0ec94f_story.html

Städer förändrar människans livsformer och vad hon fäster uppmärksamhet vid. Cecilia Hansson skriver om hur detta syns i litteraturen i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Staden

NÅGRA NEDSLAG I DEN MODERNISTISKA ROMANKONSTEN.

Från ny
samhällsordning
till gemensam
erfarenhet

Simmels tankar om den urbana människan har fortfarande sin giltighet. Koncentrationen av möjligheter till utkomst och individuell utveckling driver städernas fortlevnad och attraktionskraft.

Was ist das? Ge rum vid Roddar-trappan. Undan Birfilare, Skoputsare, Tullsnokar och Matroser! – [---] ! Stig i båten. – Hvad säger den där gullsmidda Äppeltysken med Markattan på axeln? – Le diable! il porte son Violon, oui, par dessus l'épaule comme le Suisse porte la hallebarde. – Nu tar han til Valdthornet. – Prutt, prutt, prutt, prutt. – Ach tu tummer taifel! Er ferschteht sich auf der musik wie ein Kuh auf den mittag. Movitz, bruder, willst du was Kirschen haben? – Stig i båten Susanna. Akta Köttkorgen. [---] Le diable! oh que non. – Dit justement hvor jeg peger, hvor then lille mensch, then soldat med gule pexerne sitter i packen und beschteller. – Non, non, non, non, Ce n'est pas là. – Richtich; Nå Djurgåln. – Oui Djurgåln, oui Djurgåln, oui par diefla besitta! Hurra! Stöt i Valdthornet. Susanna sjunger, vädrena spela och böljorna gunga. Skjut ut.

I "Fredmans epistel 33" mera känd som "Stolta stad" (1790) kastar **Carl Michael Bellman** oss direkt in i storstaden där språk och sysslor blandas i ett myllrande liv,

inte helt olikt det vi dagligen kan uppleva i nutidens moderna städer.

Städer är idag en realitet för oss alla. Enligt FN:s rapport från 2019 är drygt 50 % av jordens befolkning bosatta i städer, och bland landsbygdsbefolkningen har de flesta en relation till urbana miljöer. Ser vi till den rika västvärlden är skillnaden ännu större. Här lever 90 % av befolkningen i stadsmiljöer.

Städer eller stadsbildningar har, efter vad vi vet, existerat i mer än 10 000 år då nomadliv ersattes av en bofast tillvaro. En viktig faktor som bidrog till städernas framväxt är övergången från ett liv där varje individ eller mindre grupp utgjorde sitt eget produktionsuniversum, "från ax till limpa", till arbetsdelningsprincipen, där varje medborgare hade sin specifika uppgift att fylla. I och med arbetsdelningen blev också handeln, vid sidan av skyddsaspekten, det kanske viktigaste skälet för städernas uppkomst och tillväxt, och flera av de städer vi känner till idag är (eller var) placerade

längs handelsvägarna – till en början vattenvägarna och karavanlederna, och i modern tid järnvägen och motorvägarna.

Staden blev alltså en plats för produktion och ekonomi den magnet som ständigt ökar i styrka, för människor dras som bekant till möjligheter, makt och pengar. Allt detta finns inom räckhåll i städerna. Och ju större stad, desto större möjligheter. Därför tenderar de multiproduktiva storstäderna att växa, också i en global kontext, medan småstäder och landsbygd som är beroende av en utkomstkälla dräneras på sin befolkning, och därmed också viktiga näringar.

Simmel ser en perspektivförskjutning från 1700-talets upplysningsideal och liberalismens framväxt, där själva samhällsstrukturerna stod i centrum, till 1800-talets fokus på individen och dess plats i ett dylikt samhälle.

Med tanke på stadsutvecklingens långa historia är det möjligen förvånande att filosofin i förhållandevis liten utsträckning ägnat sig åt det specifikt urbana. Samhällsfilosofin har i huvudsak ägnat sig åt staten (stadsstaten – polis – under antiken kan sägas utgöra en hybridform) och medborgarna som samhällsvarer i ett övergripande perspektiv, och det är först under 1800-talets senare hälft som intresset för olika samhällsbyggnader inom det övergripande statsperspektivet växer fram. Det finns ett antal förklaringar till detta. Den industriella revolutionen till trots hade fortfarande en majoritet av världens befolkning sin utkomst på landsbygden, medan inflyttning till städerna ökar i allt snabbare takt under 1800-talet. Detta krävde i sin tur lösningar för befolkningens levnadsvillkor med utgångspunkt i stadens mer begränsade skala. För att lösa denna uppgift behövde man andra ord fokus flyttas från den övergripande statsmaktens ansvar och organisering, till städernas plats i och betydelse för staten. Och ur samhällsfilosofin växer nu sociologin fram som disciplin.

En av de första att ta steget var **Ferdinand Tönnies**, som i verket *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887), här lite oegentligt översatt med "gemenskap" och "samhälle", beskriver två samhällssystem. Det förstnämnda, "gemenskap", bygger på kollektiv nytta baserad på ömsesidig tilltro till gruppens medlemmar och deras vilja att bidra till det allmännas bästa. Det andra samhällssystemet, "samhället", främjar den individuella nytta som tillhandahålls av en abstrakt, reglerande överbyggnad, vilken garanterar individens fri- och rättigheter gentemot kollektivets regleringar.

Försök har gjorts att tolka dessa kategorier så att "gemenskap" framför allt står att finna i landsbygdens

by- och småstadsmiljö, där alla känner alla och har sin outtalade plats i gemenskapen, medan "samhället" präglar det urbana livsbetingelserna. Det finns dock ingenting i Tönnies forskning som i grunden stöder denna uppdelning. Också i staden skapas de gemenskaper i form av familjer, arbetsgrupper och intresse-gemenskaper som Tönnies beskriver, och landsbygden är lika underkastad den statliga och/eller lokala reglering som ska skydda individens frihet gentemot gemenskapens kollektiva påtryckningar.

Ett drygt decennium senare riktar **Georg Simmel** i essän "Die Großstädte und das Geistesleben" (1903) blicken direkt mot storstäderna som en plats där individens krav på att kunna behålla sin individualitet och kollektivets krav på anpassning och underkastelse är på ständig kollisionkurs. Det uppstår då ett tillstånd där attraktions- och repulsionskrafterna ständigt mäts mot varandra. Staden, som till en början bjuder på oändliga möjligheter, intryck och upplevelser, kan enligt Simmel i slutändan leda fram till den totalt urbaniserade individen vars främsta kännetecken är ett uttryck av att vara eller riskera att bli liknöjd och blasé.

Simmel ser en perspektivförskjutning från 1700-talets upplysningsideal och liberalismens framväxt, där själva samhällsstrukturerna stod i centrum, till 1800-talets fokus på individen och dess plats i ett sådant upplyst och liberalt samhälle. Det är också i denna brytnings-tid som nya samhällsklasser växer fram. Borgerskapet, och i förlängningen medelklassen, blir i takt med städernas tillväxt och merkantila betydelse betydelsefulla aktörer vars stöd eftertraktas av makthavarna. Arbetarklassen får i sin tur betydelse för borgerskapet som producenter av de tillgångar som säkrar deras plats i samhällshierarkin.

Hos både Tönnies och Simmel diskuteras individens plats som samhällsvarer med fokus på ett samhälle som formar sina invånare. Ett mer individcentrerat perspektiv under 1900-talets andra hälft finner man hos **Pierre Bourdieu** och hans teori om sociala fält – en vidareutveckling där individen på en och samma gång är såväl samhällsmedborgare och stadsborgare som del av en eller flera gemenskaper. I likhet med Simmel, och möjligen till skillnad från Tönnies, menar Bourdieu att individens roll som samhällsvarer är en process, där förutsättningarna hela tiden är i rörelse och formas av och formar individen.

I det följande kommer jag att diskutera fyra roman-karaktärer från det sena 1800- till det tidiga 1900-talet för att illustrera hur urbaniteten framställs ur individperspektiv, romaner som är relativt samtida med de ovanstående teorierna.

I. Att närma sig staden

Ynglingen Jude Fawley i **Thomas Hardys** *Jude the Obscure* (1895) får en dag under en promenad strax utanför byn där han växer upp tillåtelse att klättra upp i några takläggares byggnadsställning. Där ser han en

horisont längre bort än han någonsin förut skådat. Han ser ljuset som strömmar från lärdomsstaden Christminster – ett fjärran ljus som lockar med löften om tillgångar som den unge gossen dittills bara drömt om. Christminster är inte ett oskrivet blad för Jude, han känner till dess existens eftersom hans älskade lärare rest dit för att förkovra sig i studier vid dess universitet. Men scenen i byggnadsställningen blir det första visuella mötet med staden.

Some way within the limits of the stretch of landscape, points of light like the topaz gleamed. The air increased in transparency with the lapse of minutes, till the topaz points showed themselves to be the vanes, windows, wet roof slates, and other shining spots upon the spires, domes, freestone-work, and varied outlines that were faintly revealed. It was Christminster, unquestionably; either directly seen, or mirrored in the peculiar atmosphere.

The spectator gazed on and on till the windows and vanes lost their shine, going out almost suddenly like extinguished candles.

Scenen omfattar i sin korthet romanens kärna och förebådar också det öde som väntar den unge Jude Fawley. Drömmen han när hänger samman med hans önskan om att studera, att få tillgång till de lärdomar som hans lärare beskrivit i målande ordalag. Staden är för Jude Fawley ett mål och ett medel. Det är platsen där hans drömmar om ett framtida gott liv ska förverkligas. Men precis som i scenen på taket ska hans drömmar förlora sitt skimmer och slockna inför verklighetens bistra sanning. Med målmedveten energi tar han sig omsider till Christminster, men den stad som skulle ta emot honom i en lärdomsgemenskap förblir stängd. Hans öde blir att som stenhuggare knacka på stadens fasader utan att nå dess inre.

Romanen är ett av Thomas Hardys starkaste politiska angrepp på det brittiska samhället, med dess slutna gemenskaper. Utbildning är inte till för den som vill och har begåvning, utan för den som redan är del av gemenskapen på det intellektuella och kulturella fältet (för att tala i Bourdieus termer). Gemenskaperna är stelnade i traditioner som inte kan brytas, och staden som mål och medel förblir en hägring.

Frédéric Moreau, huvudpersonen i **Gustave Flauberts** *L'éducation sentimentale* (1869) är också han en yngling från landsorten på väg till staden för att skapa sin lycka, i hans fall till Paris. Men i motsats till Jude Fawley är han för det första välkomnad till staden och dess gemenskaper, för det andra helt ointresserad av staden som källa för kunskap och bildning. Hans drivkraft är att klättra på samhällsstegen, och snart nog inser han att den enklaste vägen att nå detta mål inte går via ansträngningar i form av yrke och utbildning, utan via kvinnor. Frédéric Moreau är i huvudsak en "Gesellschafts-människa", gemenskaper tjänar främst som medel för hans individuella utveckling, och staden är den arena som möjliggör det nätverksskapande som krävs för att uppfylla ambitionerna utan krav på

ömsesidighet. Men också för Frédéric Moreau är staden inte bara en möjlighet, utan också en hänsynslös hämnare som utdelar vedergällningar mot den som överskrider det sociala fältets (i detta fall det kulturella fältets) oskrivna regler. Han bygger ett korthus av ytliga nätverk och ett liv helt beroende av gemenskapens goda vilja. Inte heller Frédéric Moreau blir en aktör i den inre kretsen.

Hermann Hesses *Der Steppenwolf* (1927) visar oss ett helt annat möte med staden. Harry Haller, romanens protagonist, dyker upp, närmast som en oinbjuden gäst, från ingenstans, och hans uppdykande verkar närmast slumpartat. Beskrivningen av hans ankomst tyder mindre på en person på väg till någonting än på en person på väg bort. Staden blir då en tillfällig asyl – en hållplats på vägen. Och kanske är det just detta ointresse som leder honom till en kedja av de ödets lyckokast som bland annat beskrivs i **Johan Asplunds** bok *Storstäderna och det forteanska livet*. Haller hittar sin flock och finner en mening med tillvaron i staden.

I *Mrs Dalloway* (1925), skriven av **Virginia Woolf**, kastas vi rakt in i hjärtat av London. Clarissa Dalloway är ett med staden hon lever och verkar i, allt är välbekant, nätverken etablerade och ingenting behöver förändras. Stadslivet är det medel som krävs för att ge mening åt hennes liv, och i hennes fall är det minnen – inte nya upptäckter – som fyller hennes tankar då hon reflekterar över sitt liv. Funderingarna slutar i att hennes livsval och plats i samhället trots allt varit de rätta.

II. Att erövra staden

Clarissa Dalloway och Harry Haller är varandras motpolar vad erövring av staden gäller. Mrs Dalloway har ingen stad att erövra, allt det ligger i hennes förflutna, hon kan navigera i London utan vare sig karta eller kompass. Inför kvällens stora fest, som ordnas för att öka makens möjlighet att bli vald till en plats i brittiska parlamentet, bestämmer hon att "hon ska köpa blomorna själv", och hon vet då precis vilken blomsterhandel hon ska vända sig till. Gatorna är kända, hon kan adresserna och vet vem och vad som döljer sig bakom de flesta av dem. Ambitionerna gäller inte henne som kvinna, det är makens plats på samhällsstegen som ska erövrars, och Clarissa Dalloways roll är att möjliggöra detta.

Stäppvargen Harry Haller, däremot, uppvisar närmast en provkarta över de upptäckter en nykomling kan göra i den urbana miljön. Han följer Simmels karaktäristik av individens möte med staden som en "intensifiering av själslivet", där allting har ett värde. Haller kommer till en för honom okänd, och för läsaren lika anonym, stad. I sina ansträngningar att tillägna sig staden får vi följa hans, mestadels nattliga, promenader där varje gathörn, varje etablissemang, varje dörr – öppen eller stängd, och för Haller öppnar sig de flesta dörrar – rymmer en ny upptäckt. Alla nya möten frambringar nya värden längs Hallers väg till självkän-

nedom. Han låter staden hända, och omfamnar dess anda. Den hjälper honom att erövra sig själv. Men eftersom vi inte vet mycket om hans bakgrund är det lika sannolikt att den uppgivenhet som kännetecknar hans första möte med staden också kan botten i en tidigare känsla av liknöjdhet som nu omprövas.

Liksom för Harry Haller är staden för både Jude Fawley och Frédéric Moreau en ny arena som måste upptäckas och "erövas" för att uppfylla deras förväntningar. Jude Fawley och Frédéric Moreau har sina uttalande, om än olikartade, mål med sina liv i staden. Moreau erövrar kvinnor och genom dem för en tid också en plats i Paris, medan Fawley tvingas röra sig på gatorna utan att ens få smaka på det liv han drömt om. Båda romankaraktärerna pendlar också fram och tillbaka mellan stad och landsbygd. I takt med deras tilltagande "urbanisering" kan man notera en viss liknöjdhet inför de välkända uppväxtmiljöerna, medan återvändandet till städerna varje gång sker med förväntningar på nya framgångar. I motsats till Simmels hypotes tycks det inte vara stadslivet i sig utan kontrasten som ger upphov till liknöjdheten. Stadslivets skiftningar har skapat förutsättningen för en liknöjdhet som först ger sig till känna i mötet med landsbygdens begränsningar.

III. Staden som plats, symbol och kuliss

Av de fyra städer vi möter är två, London och Paris, verkligt existerande och välkända städer. *L'éducation sentimentale* och *Mrs Dalloway* är också fyllda av geografiska hållpunkter som gör att vi som läsare lätt kan känna igen oss och med karta i hand följa i deras fotspår.

Christminster är en fiktiv stad, enligt uppgift med Oxford som förebild. Den får stå som symbol för ett begränsande samhällssystem och för traditioner som inte låter sig brytas. Staden i *Der Steppenwolf* är helt fiktiv och även anonym. Här möter vi staden som idé och ideal för möjliggörandet av individens "väg till sig själv". På så sätt blir Haller en person som, i likhet med Frédéric Moreau och Jude Fawley, bryter med gemenskapen (Gemeinschaft) för att hitta till samhället (Gesellschaft). Men för samtliga går vägen till självförverkligandet via gemenskaper, mer eller mindre djupt kända, och med staden som kuliss.

Romanerna stammar alla från decennierna runt sekelskiftet 1800/1900. Detta är den tid när borgerligheten och städerna växer i betydelse. Miljöerna som skildras tillhör den borgerliga klassen, antingen som ideal eller realitet, och som kritik av realiteten. De protagonisterna som skildras på 1800-talet (Jude Fawley och Frédéric Moreau) är också de som möter de största svårigheterna, och där stadsbefolkningen inte visar vare sig generositet eller vilja till inkludering. Kanske är det ett utslag av osäkerheten inför en relativt ny samhällsordning som ännu inte funnit sin otvungna form. Alla har sin plats, männen som försörjare i offentligheten, kvinnorna i det privata hemmet.

På 1920-talet är ett nytt samhälle på frammarsch. Första världskrigets slut medförde en ökad framtidsoptimism, ekonomin blomstrar och städerna ökar i betydelse och storlek. Kvinnornas frigörelse växer i styrka, såväl i politiken som på arbetsmarknaden. Det är också hos Hermann Hesse och Virginia Woolf vi hittar de mest emanciperade kvinnoporträtten. För även om Clarissa Dalloway vid en första anblick lika gärna kunde varit en av de borgerlighetens kvinnor i Paris som skildras av Flaubert, så vittnar hennes återblickar på sin ungdom om ett framväxande nytt samhällsideal – ett ideal hon nu kan vara med att förverkliga och som ger henne en plats i det offentliga rummet. I *Der Steppenwolf* finns Hermine, romanens kvinnliga huvudperson, som också är en del av den frigjorda offentligheten. Som animagestalt (för att tala i jungianska termer) blir hon Harry Hallers guide till de stadsmiljöer som slutligen förlöser hans inre och som ger henne en självklar plats i ett i övrigt mansdominerat socialt sammanhang.

Hittills har jag talat om staden sådan den framställs av författare från det sena 1800- och tidiga 1900-talet. Så hur ser det ut idag, drygt 100 år senare? Simmels tankar om den urbana människan har fortfarande sin giltighet. Koncentrationen av möjligheter till utkomst och individuell utveckling driver städernas fortlevnad och attraktionskraft. Men frågan om liknöjdheten förutsätter att det urbana livet befinner sig i ett tillstånd av status quo, där allt är upplevt och inga överraskningar väntar. De moderna storstäderna befinner sig i ständig utveckling och accelererad tillväxt, så för den som söker nya intryck finns alltid upptäckter att göra.

Men de senaste åren har också satt fokus på några av storstädernas hanteringsmässiga svagheter: klimatkris, terrordåd och pandemi. Hur framtidens Jude Fawley, Frédéric Moreau, Harry Haller och Clarissa Dalloway kommer att hantera städernas utmaningar är nu en uppgift för 2020-talets författare att hantera.

Litteratur:

- Bellman, C. M. *Fredmans epistlar* (1790).
- Asplund, Johan. *Storstäderna och det forteanska livet* (1992).
- Bourdieu, Pierre. *Les règles de l'art* (1992), svensk översättning *Konstens regler* (2000).
- Flaubert, Gustave. *L'éducation sentimentale* (1869), svensk översättning *Hjärtats fostran* (1951).
- Hardy, Thomas. *Jude the Obscure* (1895), svensk översättning *Jude Fawley: En själ från djupet* (1900).
- Hesse, Hermann. *Der Steppenwolf* (1927), svensk översättning *Stäppvargen* (1932; 1997).
- Simmel, George. "Die Großstädte und das Geistesleben" (1903), svensk översättning i *Hur är samhället möjligt – och andra essäer* (1981).
- Tönnies, Ferdinand. *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887/2005).
- Woolf, Virginia. *Mrs Dalloway* (1925), svensk översättning med samma titel (1977).

Cecilia Hansson är litteraturvetare och numera pensionerad universitetsadjunkt från Malmö universitet. Hon har bland annat skrivit om och översatt Hugo Ball och dadaisterna.

De smittsamma sjukdomarnas kultur

**HUR VÅR UPPMÄRKSAMHET HAR
KOMMIT ATT RIKTAS MOT VARDAGENS
MIKROORGANISMER**

Kristofer Hansson skriver om den historiska utvecklingen detta fält förändrat vår medvetenhet om

Den engelska termen *emerging and reemerging diseases* formulerades formellt 1987. Termens lansering kan sägas vara kulmen på människans strävan att skaffa sig kontroll över de mikroorganismer, bland annat bakterier och virus, som gör henne sjuk, en utveckling som präglade hela 1900-talet men som på senare år har intensifierats. Det är en utveckling som inte bara har förfinat den medicinska blicken på de *framväxande smittsamma sjukdomar* som drabbat och drabbar människan, utan också lett till en kulturell förändring av hur vi förhåller oss till och framställer de risker som förknippas med gamla och nya sjukdomar. Exempel på sjukdomar som dokumenterats för första gången i en nära samtid är ebolafeber, HIV/AIDS och, under den senaste tiden, viruset SARS-CoV-2 som orsakar infektionssjukdomen Covid-19.

Livet, kärleken och döden

Människan har alltid levt med risken att drabbas av smittsamma sjukdomar. **Edward Jenner** upptäckte för tvåhundra år sedan en metod för vaccination mot smittkoppor, men andra mikroorganismer har fortsatt att gäcka människan. Det finns otaliga historiska exempel på hur sjukdom, umbäranden och död har varit människans ständiga följeslagare. Många romaner kan läsas genom denna lens. I utvandrarserien av **Vilhelm Moberg** synliggörs hur utvandarna förhåller sig till och dukar under för 1800-talets plågor. En av de mer framträdande smittorna i denna serie är koleran. Denna tarmsjukdom, som orsakas av en bakterie, spred sig 1817 från Indien till Sydostasien och kom till de nordiska länderna i början av 1830-talet. Anledningen till bakteriens utbredning kan förklaras med urbaniseringen och en ökad internationell förflyttning av människor under denna tid. Det som Moberg synliggör litterärt är hur utelämnad individen var åt de umbäranden som bakterien skapade.

Medvetenheten om dessa framväxande smittsamma sjukdomar är kopplad till den moderna medicinens utveckling under andra halvan av 1800-talet och dess accelererande utveckling under 1900-talet. Koleran kunde under början av 1900-talet hållas borta tack vare den ökade kunskapen och en förbättrad sanitet och hygien. Då hade koleraepidemierna i Europa redan krävt omkring hundra miljoner människors liv.

I boken *Naissance, vie et mort des maladies infectieuses* klargjorde **Charles Nicolle** 1920 den fara som smittsamma sjukdomar utgjorde. Han kom 1928 att få nobelpriset för upptäckten av det virus som orsakar fläcktyfus, en sjukdom som skulle komma att härja i de nazistiska koncentrationslägren och skördade många människors liv, däribland Anne Franks.

Under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet kom smittsamma sjukdomar att uppmärksammas

allt mer, skriver **Nicholas Israel Nii-Trebi** i sin artikel "Emerging and Neglected Infectious Diseases: Insights, Advances, and Challenges". Detta har kommit att förklaras bland annat med att det plötsligt uppkom ett stort antal smittsamma sjukdomar, däribland Krim-Kongoviruset, Lassafeber och ebolafeber. Det innebar nya risker i den accelererande globaliseringen världen över. Under 1980-talet skulle HIV/AIDS komma att förändra vår syn på smittsamma sjukdomar för alltid. HIV/AIDS var inte bara en sjukdom, viruset skapade också ett moraliskt ansvar inför livet, kärleken och döden. Ibland kan denna omvälvande tid kännas långt borta, men i filmatiseringar som *Angels in America* och **Jonas Gardells** boksvit och TV-serie *Torka aldrig tårar utan handskar* synliggörs hur viruset drabbade i första hand den homosexuella mannen, men också hela samhällets sätt att förhålla sig till mänskliga relationer. Under coronapandemin har vi återigen blivit uppmärksammade på detta faktum – vi har förstätt att mikroorganismerna har en påverkan på våra relationer med andra människor.

*Istället för att framställa kroppen
som en borg med en skyddande mur
betraktas kroppen enligt Martin nu
som flexibel, mer töjbar och
anpassningsbar i relation till de faror
och risker som finns.*

Termen framväxande smittsamma sjukdomar fäster på detta sätt vår uppmärksamhet på de hot och risker som finns i vår värld. Det kan handla om slumrande bakterier och virus som inte är så aktiva, än så länge, eller mikroorganismer som ännu inte uppstått men som genom evolutionen riskerar att bli till. Under de senaste decennierna har vår uppmärksamhet kring dessa sjukdomar ökat så pass mycket att vi skulle kunna tala om de smittsamma sjukdomarnas kultur.

En ny risk

Ulrich Becks numera klassiska verk *Risksamhället: På väg mot en annan modernitet* verkar på något sätt aldrig åldras, den blir bara mer och mer aktuell. Vad Beck synliggör är att vetenskapen har ett direkt inflytande på vårt dagliga förhållande till risker. Vi kan inte se ett virus eller lukta oss till en bakterie, men genom vetenskapen har vi en kunskap om hur vi ska undvika att bli smittade och vilka risker som finns om vi blir infekterade. Boken beskriver övergången från industrisamhällets syn på risker som en bieffekt av modernisering, till ett bieffekternas herravälde där risker istället

av fältet framväxande smittsamma sjukdomar. Hur har mikroorganismer som bakterier och virus?

blir en del av samhällslogiken och kulturen. En av de slutsatser som Beck drar av denna förändring är att risksamhället har kommit att utveckla ett annat förhållande till naturen än den relation som var grundläggande under industrialiseringen. Istället för en motsättning mellan natur och samhälle, som karakteriserade en tidigare epok, menar Beck att naturen genomgått en omvandling och blivit inlemmad i samhället. Människan betraktar sig inte längre som självständig i förhållande till de problem som uppstår i naturen och miljön, dessa problem är snarare samhälleliga problem. Det som händer i naturen kan inte längre betraktas som något av människan oberoende, utan dessa händelser har också automatiskt en politisk aspekt.

Denna omvandling kan betraktas som en övergång från en kulturell föreställning till en annan. Vårt förhållande till smittsamma sjukdomar, och framför allt framväxande smittsamma sjukdomar, kan sägas följa en liknande utveckling. Så länge människan föreställde sig som självständig i relation till bakterier och virus behövde inte uppmärksamhet riktas mot hur mänsklig verksamhet driver på utvecklingen av nya farliga bakterier eller virus. Ett exempel är antibiotika. Detta läkemedel beskrevs tidigt, i bland annat läkemedelsannonser, som en enkel lösning som botar människan från farliga infektioner. Antibiotikan blev på detta sätt en *magic bullet* som kunde stå i mänsklighetens tjänst för att utrota alla bakteriella sjukdomar. Vi var i krig mot bakterierna och alla medel var möjliga när det gällde att bekämpa den farliga naturen.

Under senare årtionden har vi fått börja leva med bieffekterna av detta sätt att se på antibiotika, och i förlängningen på naturen. Idag orsakar antibiotikaresistenta bakterier nya smittsamma sjukdomar och år 2050 beräknas 10 miljoner människor världen över dö på grund av vår tidigare överanvändning av detta läkemedel – om inget görs omedelbart.

Vårt allt större fokus på de framväxande smittsamma sjukdomarna synliggör också riskens politiska natur. Vem är det som ska fatta beslutet om vem som ska avstå från antibiotika för att minska risken att nya resistent bakterier utvecklas? Vem är det som ska stå för kostnaden för den växande ohälsa som de resistent bakterier kommer att skapa? Det här är frågor som är politiska och där det inte finns några enkla svar.

Andra kroppar

Också antropologin har synliggjort denna kulturella förändring på smittsamma sjukdomar. **Emily Martin** har i sin bok *Flexible Bodies: Tracking Immunity in American Culture from the Days of Polio to the Age of AIDS* synliggjort kroppen och kroppens metaforer under andra halvan av 1900-talet. Genom dessa metaforer blir det ännu tydligare på vilket sätt den nyss

nämnda motsättningen mellan natur och samhälle så sakteliga tillintetgjordes. Bakterier och virus är, enligt en modernare förståelse av saken, inte något som finns utanför kroppen eller på något sätt är väsensskilt från vår kropp. Istället för att framställa kroppen som en borg där en mur skyddar människans självständighet betraktas kroppen enligt Martin nu som flexibel, mer töjbar och anpassningsbar i relation till de faror och risker som finns. Det som händer i kroppen och naturen kan med denna utgångspunkt inte längre förstås som något av människan oberoende. Människans handlande får istället en mer framskjuten roll.

I populärkulturen finner vi talrika exempel på berättelser där kroppen inte framställs som en fast enhet, utan som sårbar och öppen för de samhälleliga problem mänskligheten skapar.

I populärkulturen finner vi talrika exempel på berättelser där kroppen inte framställs som en fast enhet, utan snarare som sårbar och öppen för de samhälleliga problem mänskligheten skapar. Ett sådant exempel är den postapokalyptiska zombiefilmen *I Am Legend* där virologen **Robert Neville** lever till synes ensam i New York, omgiven av kroppar som blivit zombier på grund av ett aggressivt virus. Den bärande berättelsen i filmen är att virusets ursprung står att finna i människans egna handlingar. Det är människan som skapat de andra kropparna.

Framväxande smittsamma sjukdomar som term gör oss därmed inte bara uppmärksamma på virus och bakterier, på liv, kärlek och död. Termen tydliggör också människans faktiska politiska roll när bakterier och virus sprids globalt och skapar framväxande smittsamma sjukdomar. Och kanske finns de frågor vi behöver ställa till denna de framväxande smittsamma sjukdomarnas kultur i de postapokalyptiska zombiefilmerna. Ett centralt tema i filmen *I Am Legend* är att en möjlig lösning för att hantera virusets framfart finns i en samhällelig gemenskap – vilket kan kännas utopiskt i början av filmen då det till synes bara finns en överlevande människa kvar. Men det är, tror jag, i de andra kropparnas gemenskap som också den politiska lösningen på de framväxande smittsamma sjukdomarna kan sökas.

Kristofer Hansson är docent i etnologi och verksam som lektor vid Institutionen för socialt arbete vid Malmö universitet. Han är medredaktör till antologin Efter antibiotika: Om smitta i en ny tid utgiven på Fri Tanke 2021.

• *prenumerera på* **ikaros**

Helår 36 €

Studerande och arbetslösa 25 €

Teckna en prenumeration genom
en inbetalning på Ikaros konto

FI6680001671135946

BIC/SWIFT DABAFIHH

Ange adress och e-postadress
i meddelandefältet på bankgiro-
blanketten.

annonsera

Kontakta redaktionen
för priser.

i nästa nummer: *Museer*